MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE MAARTENSDIJK

Drs. J.van 't Hof
Drs. R.S.F.M. Horbach

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Maartensdijk van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Maartensdijk en vele van haar inwoners, alsmede de Historische Vereniging Maartensdijk, treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.
Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden.
De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.
In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr.D.H. Kok
lid van Gedeputeerde
Staten van Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord 3
Inhoudsopgave 5
Verantwoording 9

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 11

1 Inleiding 13

2 Bodemgesteldheid en afwatering 14

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 16
3.1 Vroege bewoning 16
3.2 Middeleeuwse ontginning 16
3.3 Grondgebruik 20
3.3.1 Agrarisch grondgebruik 20
3.3.2 Ontbossing en herbebossing 20
3.3.3 Turfwinning 21
3.4 Infrastructuur 22
3.4.1 Landwegen 22
3.4.2 Waterwegen 22
3.4.3 Dijken en kaden 24
3.4.4 Spoorwegen 25
3.4.5 Militaire infrastructuur 25
3.5 Nederzettingen 28
3.5.1 Maartensdijk 28
3.5.2 Westbroek en Achttienhoven 29
3.5.3 Verspreide bebouwing 30
3.5.4 Landgoederen en buitenplaatsen 33

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850 - 1940 37
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 37
4.2 Grondgebruik 37
4.2.1 Agrarisch grondgebruik 37
4.2.2 Turfwinning 39
4.2.3 Bebossing en parkaanleg en ontbossing 39
4.2.4 Industrie 40
4.3 Infrastructuur 40
4.3.1 Landwegen 41
4.3.2 Waterwegen 41
4.3.3 Spoorwegen 42
4.3.4 Militaire infrastructuur 44
4.4 Nederzettingen 46
4.4.1 Maartensdijk 46
4.4.2 Hollandse Rading 47
4.4.3 Groenekan/Nieuwe Wetering 47
4.4.4 Westbroek en Achttienhoven 48
4.4.5 Verspreide bebouwing 48

5 Recentelijke ruimtelijke ontwikkelingen 52

DEEL B INVENTARISATIE 55

1 Stedebouwkundige typologie 57
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 57
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 57
1.1.2 Overige Dorpsgebieden vóór 1850 57
1.1.3 Dorpsgebieden 1850-1940 58
1.1.4 Villagebieden 1850-1940 58
1.1.5 Tuinwijken 1850-1940 59
1.1.6 Overige gebieden 1850-1940 59
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 59
1.2.1 Buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940 59
1.2.2 Boerderijstroken vóór 1850 en 1850-1940 60
1.2.3 Bebouwingslinten 1850-1940 61
1.2.4 Verdedigingswerken vóór 1850 en 1850-1940 61
1.2.5 (Openbare) groengebieden 1850-1940 61
1.2.6 Lineaire structuren vóór en na 1850 62

2 Gebieden met bijzondere waarde 63
2.1 Inleiding 63
2.2 Inventarisatie van gebieden met met bijzondere waarden in de gemeente Maartensdijk 65
2.3 Beschermd dorpsgezicht 85

3 Archeologische terreinen en historisch-lanschappelijke elementen en structuren 86
3.1 Archeologische terreinen 86
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 86

4 Bouwkundige typologie 87
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 87
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en de bijbehorende hulpmiddelen 87
4.3 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 87
4.4 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 87
4.5 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 87
4.6 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 88
4.7 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 88
4.8 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 88
4.9 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 88
4.10 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 89
4.11 Woningen en woningbouwcomplexen 90
4.12 Boerderijen 91
4.13 Bedrijfsgebouwen 91

5 Objectinventarisatie 93
5.1.Toelichting
5.2 Objectinventarisatie

LITERATUUR EN BRONNEN

AFBEELDINGEN EN KAARTEN

BIJLAGE

Adressenlijst opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Maartensdijk, die deel uitmaakt van het inventarisatiegebied Veenweide.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de object-inventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft u aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze selectie nader toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentieerd monumentenbeleid te kunnen voeren.
Categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan uitgangspunt vormen voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in de "gebieden met bijzondere waarden" bevinden. Categorie 3 bevat de objecten die enige cultuurhistorische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze onjecten zijn niet "zwaar" genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijk ordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Tot slot wil ik mevr.drs.F.E. Brouwer, archivaris, en de heren J. Weijermans en D. Tijsma van de afdeling Bouw- en Woning-toezicht van de gemeente Maartensdijk, alsook de heren J.P. Kolenbrander en J.P. Stevens bedanken voor hun inbreng en prettige samenwerking.

Drs. R.K.M.Blijdenstijn,

Projectleider MIP
Provincie Utrecht

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Maartensdijk ligt in het midden van de provincie Utrecht, ten noorden van de gemeente Utrecht. Het oostelijk grondgebied van de gemeente ligt op de westflank van de stuwwal de Utrechtse Heuvelrug. Het westelijk, lager gelegen gedeelte van de gemeente ligt in het Veenweidegebied.

Maartensdijk maakt deel uit van een reeks nederzettingen op het overgangsgebied van de Utrechtse Heuvelrug naar de lager gelegen gronden.
In de gemeente Maartensdijk zijn vier kernen te onderscheiden, namelijk Maartensdijk, Groenekan, Hollandsche Rading in het oostelijke overgangsgebied en Westbroek-Achttienhoven in het westelijke Veenweidegebied.

Binnen het kader van het MIP maakt de gemeente deel uit van de regio 'Veenweidegebied'.

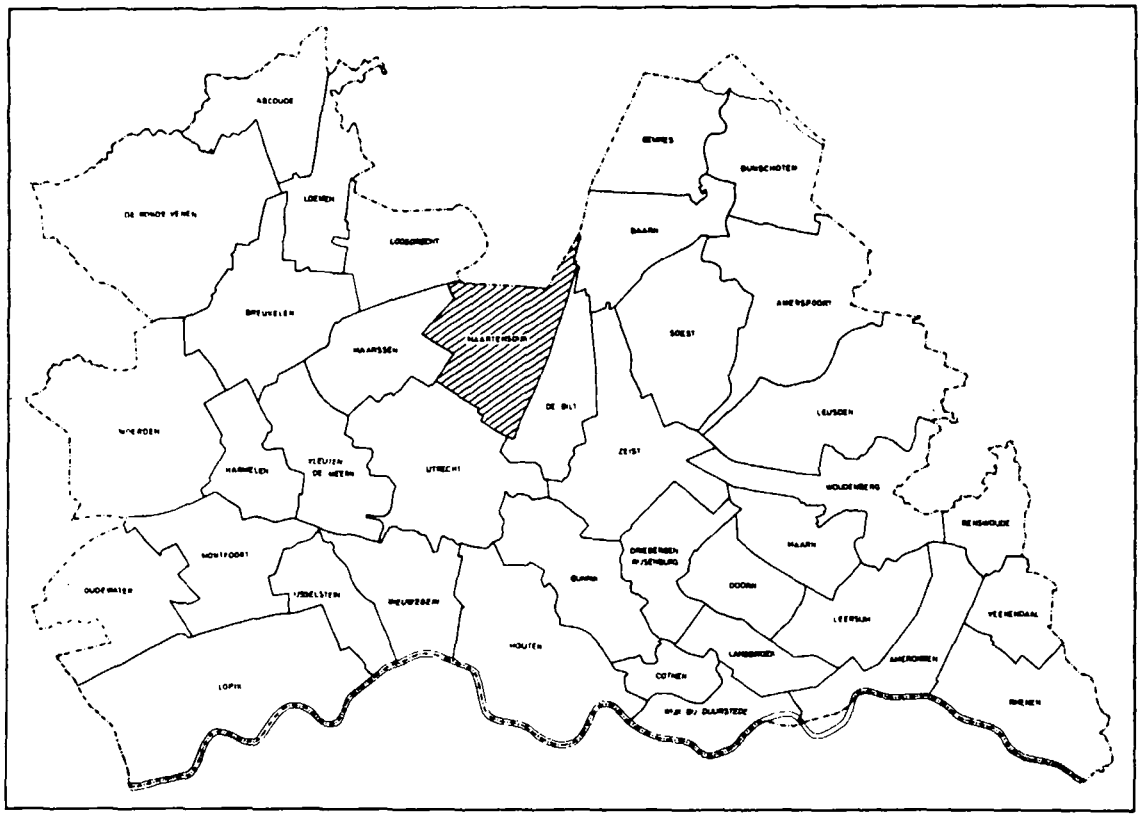

Afb. 1 Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht.

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

Bodemgesteldheid

Het grondgebied van de gemeente Maartensdijk ligt grotendeels in het Veenweidegebied en voor een klein gedeelte op de westflank van de Utrechtse Heuvelrug, gevormd door een oude stuwwal, het zogenaamde overgangsgebied. In het westen van de gemeente, richting Vecht en Kromme Rijn, betreft het vooral veengebieden en rivierklei-afzettingen die naar het oosten toe worden afgewisseld met dekzandruggen.

De oeverwallen langs de rivieren bestaan uit zand en lichte klei. In de kommen is het dekzandgebied verspoeld en afgevlakt. Door de stijging van de grondwaterspiegel in het holoceen, als gevolg van de zeespiegelstijging toendertijd, vormde zich hier (basis-) veen. Doordat het veenpakket boven de rivieren en de oeverwallen uitgroeide, konden rivierafzettingen slechts in een smalle strook langs de rivier worden afgezet. Plaatselijk hebben de rivieren door overstromingen weer klei op het veen afgezet. Het veen werd ook wel verwijderd.

Toen het gebied werd ontwaterd klonk het veen in, waardoor de overwallen tegenwoordig als ruggen in het landschap liggen. Het achtergebleven veen veraardde als gevolg van deze ontwatering, waardoor de zandruggen steeds hoger kwamen te liggen.

De oorspronkelijke vegetatie op de oeverwallen bestond uit loofbos zoals eiken, essen, iepen en meidoorns. Verder van de rivier af werden de omstandigheden geleidelijk vochtiger en minder voedselrijk. Hier werd moerasbos (wilgen, populieren, elzen en berken), riet- en zeggevegetatie (soort gras) aangetroffen. In het hoger gelegen gebied ten oosten van de Vecht, waar geen voedingsstoffen door de rivier werd aangevoerd, kwam veenmosveen (sphagnum) tot ontwikkeling.

Afwatering

Het gebied wordt doorsneden door de rivier de Vecht. De oude armen van deze rivier waren door de ontwikkeling van het veen dichtgegroeid, maar bleven een rol spelen bij de ontwatering van het veen. Rond 300 vond een zeespiegelstijging (transgressie) plaats, waardoor de waterhuishouding in het gebied verslechterde. Vóór de ontginningen was er, in het meest oostelijk deel van het gebied, sprake van natuurlijke afvloeiing van het water via de bodem.

Als gevolg van de gestructureerde veenontginningen, kenmerkt het gebied zich door een regelmatige kavelsloten, die via weteringen afwateren op de Vecht en de Oude Rijn. De weteringen werden met de terreinhelling meegegraven en waterden op het laagste punt via een sluis op de rivier af. Door de afsluiting van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 werd de afwatering verbeterd en kon de rivier meer water uit de polders verwerken. De oudste kavelsloten, uit de 11de eeuw, liggen het dichtst bij de Vecht en worden jonger richting het Gooi en de Vuursche. Ten noorden van de Bisschopswetering dateren de kavelsloten uit de 14de eeuw (Nieuwe Wetering $\pm$ 1350). In 1392 wordt melding gemaakt van de Oostveense vaart, in het gerecht Domproost gelegen. Het meest noordelijke stuk tot aan Hollandse

Rading en de Vuursche werd pas in de 16de eeuw ontgonnen en van ontwateringssloten voorzien.

De ontginningen, met het bijbehorende afwateringstelsel, werden systematisch naar het noorden uitgevoerd, per blok. De blokken werden naar het noorden toe steeds afgesloten met een wetering. De kavelsloten lopen dan ook alle in noordelijke richting, haaks op de weteringen, hetgeen nog het duidelijkst zichtbaar is bij de Achterwetering(seweg). Ter zijde van een ontginningsblok waren de sloten of vaarten breder dan de kavelsloten binnen het blok.

In de loop der tijd klonk het land zodanig in dat het niet meer op natuurlijke wijze ontwaterd kon worden. Vanaf de 15de eeuw bouwde men molens om het overtollige water uit de polders te pompen. De eerste molens in Nederland waren uitgerust met een scheprad; zo'n molen had een beperkte opvoerhoogte. Om grotere hoogteverschillen te overbruggen moest men een aantal molens 'in serie' plaatsen. In 1623 werd de vijzelmolen uitgevonden, die een hogere opvoer had. Vanaf de 19de eeuw werden veel molens vervangen door een gemaal. Aanvankelijk waren dit stoomgemalen, later ook diesel en electrische gemalen. Het gebied van het huidige Maartensdijk maakt tot op heden nog gebruik van een eenvoudig traditioneel waterbeheersingssysteem met schuifsluizen en verticaal, door een windas, beweegbare stuwtjes of schutten. Elke schut had een eigen schutwachter, zodat de grondeigenaar de waterstand in eigen hand kon houden.

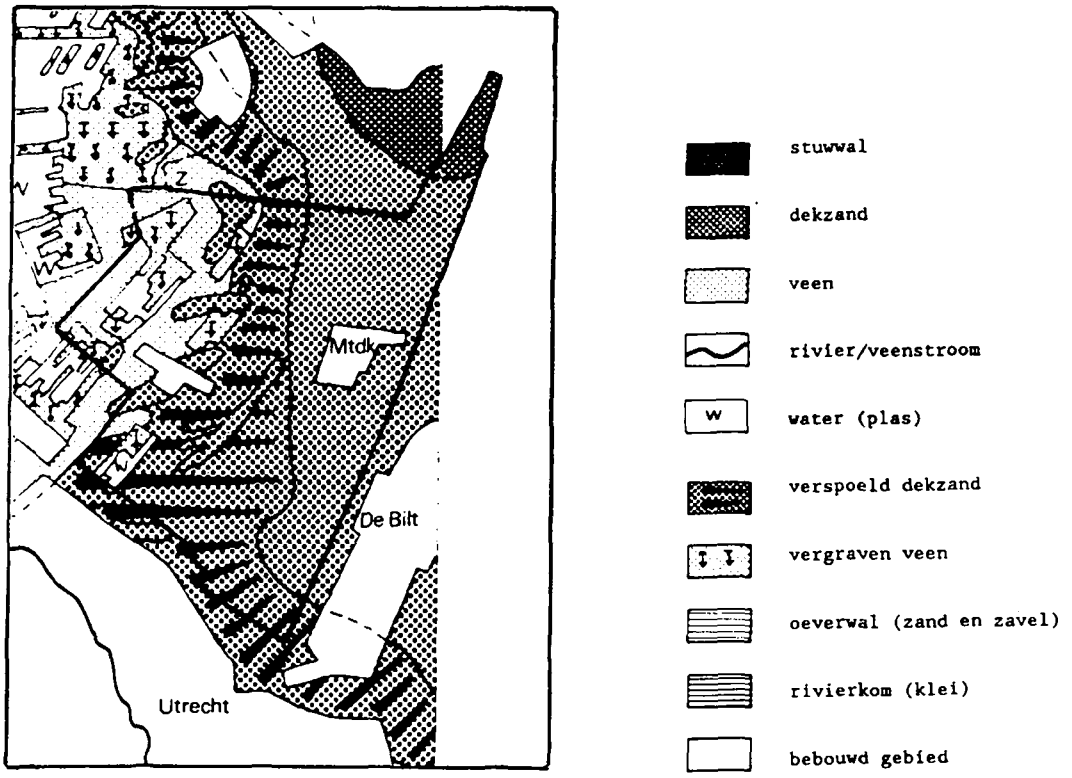

Afb. 2 Grondsoorten in Maartensdijk

OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

In de gemeente Maartensdijk is het aantal archeologische vondsten betrekkelijk gering. Uit de vondsten blijkt dat de prehistorische mens niet alleen de hogere zandgronden van de Heuvelrug, het Gooi en de Vuursche bewoonde, maar ook dichter bij het destijds uitgestrekte veengebied kortere of langere tijd verbleef. De dekzandruggen en de oeverwallen waren het meest geschikt voor bewoning, het laag gelegen veenlandschap was te nat en moeilijk begaanbaar. Dankzij de nabijheid van rivieren in de lager gelegen gebieden, was men verzekerd van drinkwater. Van de prehistorische bewoning zijn in het landschap nauwelijks herkenbare sporen bewaard. Het vroegste bewijs voor de aanwezigheid van mensen dateert uit de Steentijd; men hield zich in leven met jacht en visvangst. In 1971 werden in Groenekan (Groenekanseweg 185) prehistorische artefacten uit de Steentijd gevonden. De vindplaats lag op de zandtong, aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug en de grens met het veengebied.

Het gebied dat nu Maartensdijk vormt, lag in de Romeinse Tijd ten noorden van de limes, de grens van het Romeinse Rijk, die toen werd gevormd door de Rijn. Alhoewel dit gebied niet tot de Romeinse Rijk behoorde zullen hier toch wel Romeinen geweest zijn, maar ze hebben zich hier nooit blijvend gevestigd. Er zijn echter geen opgravingen gedaan waaruit dit blijkt.

Rond 270 vielen de Friezen en de Franken het rivierengebied binnen, waardoor de limes in verval raakte. Toen rond 300 de transgressiefase plaatsvond, verslechterde de waterhuishouding in het gebied en daarmee namen de bewoningsmogelijkheden af. Dit gebied werd waarschijnlijk dan ook niet continu bewoond. Na de transgressie werden de oeverwallen in het gebied geleidelijk aan in gebruik genomen door Friezen en Franken.

In het begin van de 8ste eeuw was het gebied waarin Maartensdijk is ontstaan door het Frankisch staatsgezag aan Willibrord, de eerste bisschop van Utrecht gegeven, met de daarbijbehorende rechterlijke en bestuurlijke macht. Het maakte toen deel uit van een landstreek die men 'de Gravelingen' noemde en die zich uitstrekte over het latere Oostbroek, Westbroek en Oostveen, een uitgestrekt en woest veengebied. Door het gebrek aan centraal gezag na de dood van de Frankische keizer Karel de Grote in 814, werd de adellijke macht versterkt en kwam het gebied in handen van de Hollandse graven. Door het slechte beleid van de graven, droeg koning Otto I in 935 het vruchtgebruik en beheer over aan de Utrechtse bisschop Balderik. De bisschoppen kregen hierdoor een grote invloed en gingen een rol spelen in de regulering van de ontginning. Als gevolg van de ontginningen ontstonden er geleidelijk aan kleine nederzettingen.

3.2. MIDDELEEUWSE ONTGINNING

Na de transgressie werden eerst de oeverwallen geleidelijk aan bewoond en als landbouwgrond in gebruik genomen, omdat deze goeddoorlatende gronden makkelijk waren te ontwateren. De lager

gelegen gronden waren te nat en niet vruchtbaar genoeg, hier bestond de bodem uit zand tot klei en nog meer naar het westen uit zware klei, waarop alleen veeteelt mogelijk was. Ontginning gebeurde volgens een onregelmatige blokverkaveling.

In de vroege middeleeuwen was het gebied tussen de rivier de Vecht en de zandgronden van het Gooi en de Vuursche vrijwel geheel bedekt met veen. Het maaiveld lag in die tijd enkele meters hoger dan tegenwoordig. Rond het jaar 1000 nam de bevolking in omvang toe en bestond er behoefte deze veengebieden te ontginnen. Door ontwikkelingen op technisch en organisatorisch gebied was men in staat het veenmoeras te ontginnen en voor landbouw geschikt te maken. Men begon in de 11de eeuw vanuit de hogere delen van het landschap, de oeverwallen van de Vecht, het land in cultuur te brengen en zo verder richting het Gooi en de Vuursche.

De venen ten oosten van de Vecht werden voor een deel onder Utrechtse heerschappij ontgonnen. De Hollandse ontginningen ten oosten van de Vecht hadden een geheel andere structuur dan die van het Sticht. De middeleeuwse grens tussen het graafschap Holland en het Sticht Utrecht vormde een rechte lijn van Hollandse Rading naar de Vecht even ten noorden van Breukelen.

De cope

Om een gebied produktief te maken, gaf men, in ruil voor een deel van de opbrengst, grote stukken (veen)grond tegen een vaste koopsom of tegen periodieke betaling (tijns) in leen ter ontginning. De leenmannen, geestelijke instellingen alsook wereldlijke personen, werden vaak ook begiftigd met gerecht (de lage rechtelijke macht), de rechten op inning van tijns en tiendrecht in hun leen. De ontginningen die door een dergelijke overeenkomst tot stand kwamen werden 'cope' genoemd. In dit gebied gaf de bisschop van Utrecht de aanzet voor de regulering van de ontginningen. Tijnzen werden betaald als erkenning van het gezag. Het tijnsbedrag werd voor onbepaalde tijd vastgesteld. In latere ontginningen werd een hogere tijns geheven, zodat aan deze bedragen gegevens omtrent de ouderdom van een ontginning kunnen worden ontleend.

Bij de ontginning van een 'cope' ging men systematisch te werk. Vanaf de ontginningsbasis, meestal een natuurlijke of gegraven waterloop, werd een stelsel van evenwijdige sloten gegraven, met een tussenruimte van 30 roeden (± 115 meter). Aanvankelijk werden aan de ontginningen geen restricties gesteld en hadden ze een opstrekkend karakter. Maar al spoedig kregen deze strookvormige kavels een vaste diepte van zes voorling (± 1250 meter). Sommige gerechten hadden vanaf de basis, versmallende kavels. Doordat de ontginningen niet in gelijk tempo gebeurden, kwamen de gerechten niet op één punt samen, maar sneden de kavelsstroken elkaar. De verkaveling Tienhoven geerde voor een deel uit tegen die van Westbroek, welke weer schuin werd begrensd door die van de Achterwetering. De grenzen van de voormalige gerechten zijn tussen Maartensdijk en Achttienhoven en tussen Westbroek en Oud-Maarsseveen nog steeds herkenbaar de verspringen van de bewoningsas. Per ontginningsgebied werden alle kavels in gelijke richting uitgelegd, in Maartensdijk in nagenoeg noordelijke richting, en afgesloten met een wetering en later voorzien van een dijk. Veel dijken en weteringen zijn nog als

zodanig herkenbaar (zie 3.4.3. Dijken en kaden).

De boerderijen werden meestal op de kop van de kavels langs de wetering of natuurlijke waterloop (tevens waterweg) geplaatst, waardoor de karakteristieke lintbebouwing ontstond. Met de geleidelijke voortschrijding van de ontginningen werden ook de boerderijstroken in fasen verplaatst. De oude nederzettingen werden echter niet altijd volledig verlaten.

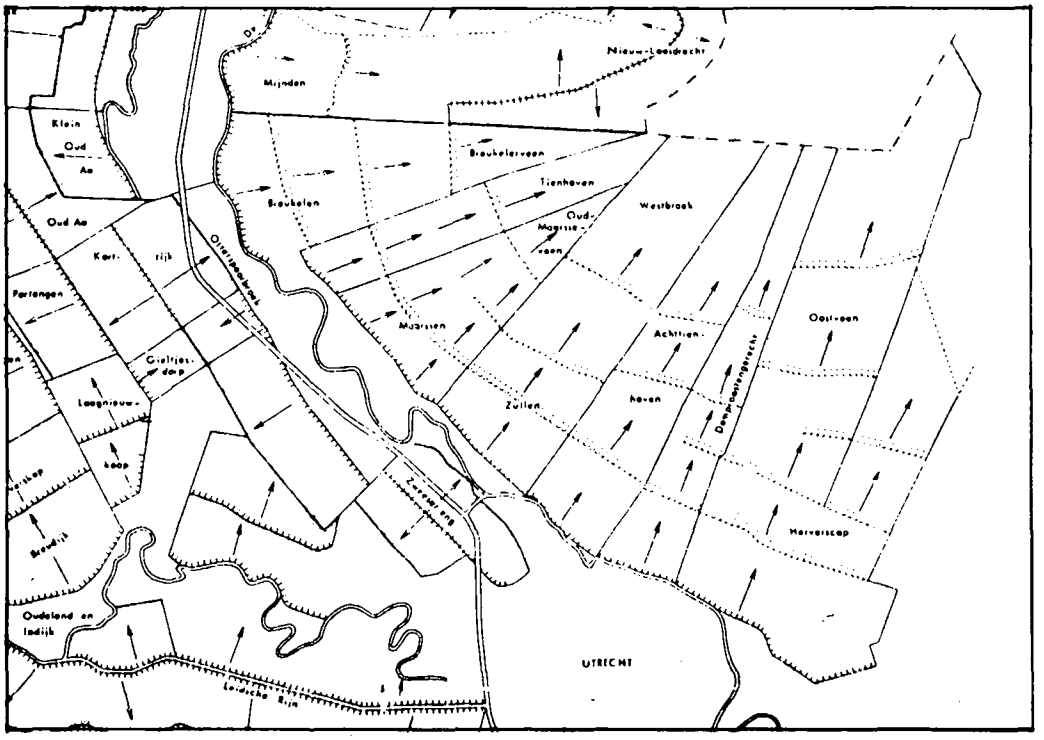

afb. 3 De wijze van ontginning ten oosten van de Vecht (bron: de bodem van Utrecht)

De indeling van het Stichtse gebied begon vanuit het zuidoosten met de instelling van het gerecht Oostbroek, waarbij de abdij Oostbroek (De Bilt) in 1122 en 1125 werd begiftigd met gerecht, tijns en tienden van het omringende gebied. In de loop van de 12de eeuw was de verdeling van de grond nagenoeg voltooid. In de eerste helft van de 13de eeuw hadden de heren Over de Vecht verschillende gebieden in leen, o.a. het gerecht Herverskop, het grondgebied tussen het huidige Blauwkapel en omgeving, de Ezelsdijk in het zuiden en de Groenekanse dijk in het noorden. De Bisschopswetering met laatstgenoemde dijk was aanvankelijk de achtergrens van de 'cope'-ontginning Herverscop. Daaropvolgend verwierven de heren Over de Vecht ook het gebied ten noorden van de Bisschopswetering en kregen de ontginners het recht tot vrije opstrek tot de Vuursche. In de 14de eeuw werd een begin gemaakt met de ontginning van de venen ten noorden van de Bisschopswetering, waardoor omstreeks het midden van de 14de eeuw de Nieuwe Wetering tot stand kwam. Omstreeks 1300 hadden de meest westelijke tien hoeven, later de Nedertienhoeven genoemd, zich als Domproostengerecht van Herverscop afgescheiden. In 1392 werd

melding gemaakt van de Oostveense vaart, waarvan gezegd werd dat ze 'in des Domproests gerecht leyt'. De aanleg van een dijk langs deze vaart vormde een volgende fase in de ontginning; deze werd afgesloten met de ontginning van het meest noordelijke stuk tot aan de Hollandsche Rading en de Vuursche die pas in de 16de eeuw werd voltooid. Alle uitgiften in dit gebied hadden in principe het recht van opstrek tot in de wildernis van de Vuursche.

Ook de ontginning van Westbroek was bij de Vecht (bij Zuilen) begonnen en zou - evenals die van Achttienhoven - in de loop van de 16de eeuw bij de Hollandsche Rading eindigen. De ontginning van Westbroek moet eerder hebben plaatsgevonden dan die van Achttienhoven. Er bestaan aanwijzingen dat de abdij van Oostbroek het woeste veengebied van Westbroek van de bisschop in eigendom verwierf. In de laatste kwart van de 13de eeuw blijkt de abdij deze goederen in leen te hebben gegeven aan de heren van Zuilen.

Het gebied, ten noordwesten van Herverscop, dat later als Achttienhoven wordt aangeduid, werd waarschijnlijk in 1085 door de bisschop aan het kapittel van Sint Jan geschonken. De wildernis werd ter ontginning van 18 hoven uitgegeven.

Maarsseveen was in het bezit van de heren Van Maarssen. Herman van Maarssen verkocht in 1234 tien hoven van zijn reeds deels ontgonnen veen met gerecht, tijns en tienden aan het kapittel van Sint Pieter. Zo ontstond het gerecht Tienhoven.

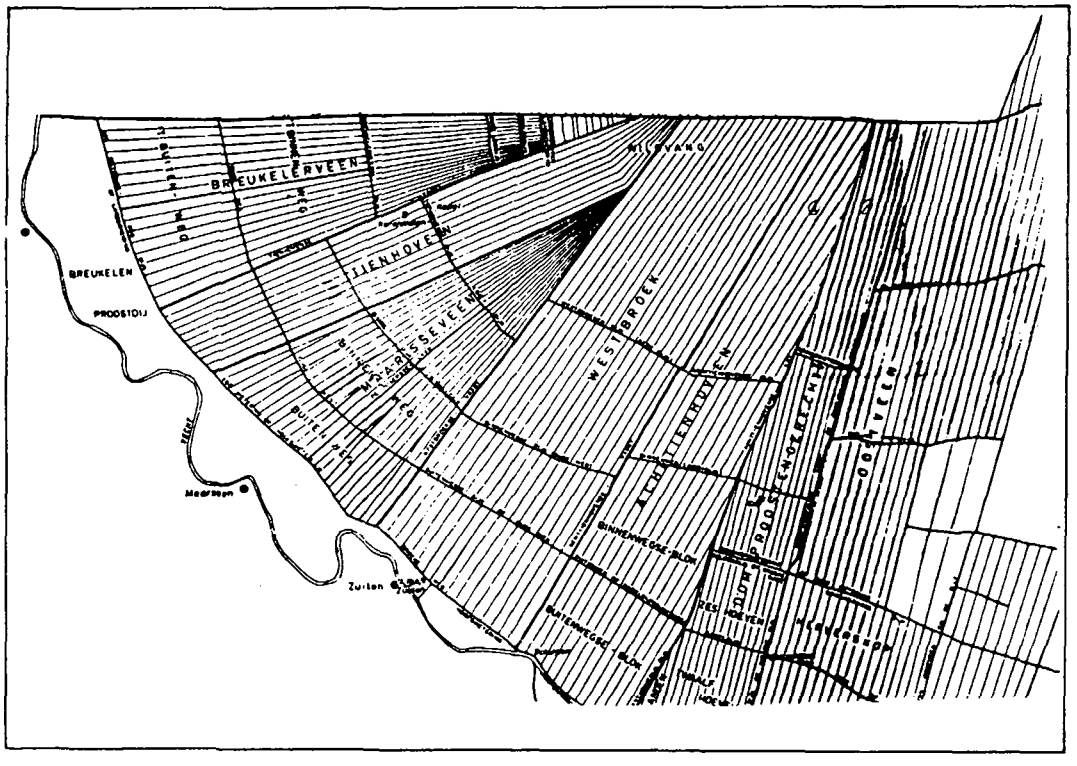

afb. 4 Verkavelingpatroon in Maartensdijk.

3.3 GRONDGEBRUIK

3.3.1 Agrarisch grondgebruik

Het verkrijgen van nieuwe landbouwgrond was de belangrijkste drijfveer voor de ontginningen. De bodemgesteldheid en afwatering alsook de verkaveling waren bepalend voor de verschillende vormen van landbouw.

Het grondgebruik op de oeverwallen was gevarieerd (tuinbouw, akkerbouw, nederzettingen, fruitteelt) en de verkaveling was blokvormig. Reeds vanaf het begin van de ontginningen was akkerbouw de belangrijkste bron van bestaan. Men verbouwde onder meer tarwe, rogge, gerst en haver.

In de veengebieden werd een regelmatige strokenverkaveling aangetroffen. De nieuw ontgonnen kavelstroken in het veen waren veelal eerst voor akkerbouw (haver, rogge, gerst en boekweit) gebruikt. Door ontwatering oxydeerde het veen en klonk het in, waardoor het maaiveld daalde en de ontwatering problemen begon op te leveren. Akkerbouw was daardoor vaak niet meer mogelijk, waardoor men overschakelde op veeteelt. Gedeeltelijk werd er ook veen gestoken. De bodem die na de vervening en later weer droogmaking overbleef was uitstekend geschikt voor grasland en daarmee ook voor veeteelt. Voor de agrariërs is het hier nooit een vetpot geweest. De bedrijfsomstandigheden zoals de te hoge grondwaterstand, de slechte ontsluiting en de ongunstige verkaveling, lieten veel te wensen over.

In het smalle overgangsgebied vinden we nog enkele enkeerdgronden. Deze gronden waren in de Middeleeuwen door potstalbemesting (stalmest vermengd met heideplaggen) geleidelijk aan verhoogd.

Buiten de landbouw en veeteelt werden ver van de boerderijen eendenkooien aangelegd om eenden te vangen, maar helaas is hier niets van terug te vinden.

3.3.2 Ontbossing en herbebossing

Hoewel de natuurlijke begroeiing in een groot deel van het gebied uit bos bestond, was dit door de ontginningen geheel verdwenen. Na de ontginningen werd op verschillende plaatsen op kleine schaal weer bos aangeplant. In de omgeving van boerderijen legde men geriefbosjes aan. Het hout uit deze bosjes werd voor allerlei doeleinden gebruikt, zoals het maken van bezems, aanmaakhout, staken, etc. In Maartensdijk sprak men over 'slieten', het van takken ontdoen en afgehouwen van hakhout.

Verder werd bos aangeplant op de legakkers in de gebieden waar men turf had gestoken (zie 3.3.3). Men probeerde op deze wijze de vorming van plassen tegen te gaan. Uit een oorkonde van het kapittel van Oudmunster is bijvoorbeeld bekend dat al in 1571 in Westbroek 200 wilgen moesten worden gepoot. Wilgetenen konden worden gebruikt om walbeschoeiingen te maken die de afslag van land in de plassen konden voorkomen.

Achter in de polder lagen de reeds genoemde (voormalige) eendenkooien en pestbosjes: omgrachte bosjes waar aan besmettelijke ziekten als de veepest en miltvuur overleden vee

werd begraven.

Vanaf de 17de eeuw vond er bebossing plaats in de vorm van park- en tuinaanleg bij buitenplaatsen. De belangstelling voor de natuur was in die tijd erg groot; een mooie en grote tuin met parkbossen was een uiting van welstand. Ook in de 18de eeuw werden op het grondgebied van de huidige gemeente Maartensdijk hak- en parkbossen aangelegd.

3.3.3 Turfwinning

Tot 1850 bleef de grondstoffenwinning beperkt tot delfstoffen die zich aan de oppervlakte bevonden: veen en klei. Vanaf het begin van de ontginningen werd veen afgegraven voor turfwinning, maar helaas hebben we tot de 13de en 14de eeuw hier weinig gegevens over. De eerste melding van turfwinning stamt uit Westbroek, uit het jaar 722. Op 'de ronde kaart van het Gooi' uit 1524 of 1526 zijn tussen Loosdrecht, Westbroek en Maartensdijk turfstapels te herkennen. Door de stijgende behoefte aan brandstof, ging men op steeds grotere schaal turf winnen. Omdat turfwinning grote gevolgen voor het landschap had, werden strikte bepalingen opgesteld om de turfwinning te controleren. De exploitatie was gelimiteerd en aan vaste regels gebonden en men mocht veelal alleen voor eigen gebruik delven. Naar aanleiding van een conflict tussen de abdij van Oostbroek en het Vrouwenklooster werd bepaald dat de kloosters op de oudste schenkingen alleen voor zichzelf turf mochten winnen. Men mocht niet meer dan één turfgracht tegelijkertijd in exploitatie hebben en men moest zowel goede als slechte turf graven. Door slecht toezicht op de diepte van afgraving ging toch veel landbouwgrond verloren.
Later werden in pachtcontracten vaak bepalingen opgenomen waarin geregeld was dat evenveel grond tot bouwland moest worden gemaakt dan aan de andere zijde werd afgeveend. Dit 'toemaken' van de ontveende terreinen gebeurde met voor brandstof minder geschikt veen, (pleistoceen) zand, slootbagger, dierlijke mest en huisvuil uit Amsterdam en Utrecht, steden waar de turf werd afgezet.
Na 1500 werd de vraag naar brandstof groter. Belangrijke afnemers behalve huishoudens waren: bierbrouwerijen, zoutziederijen, steenbakkerijen, ververijen en blekerijen. De winningsmethoden veranderden. Door de grote vraag werden de contracten steeds vaker genegeerd en werd de vervening steeds grootschaliger aangepakt. De techniek van het turfmaken veranderde in deze tijd dan ook. Men ging over op de natte vervening of het slagturven. De turf werd gebaggerd uit trek- of petgaten en vervolgens te drogen gelegd op de tussen deze gaten liggende legakkers of ribben. In 1594 deed prins Maurits een oproep aan de bevolking om de grond weer tot bouw- of weiland te maken; de waarde-vermindering van de grond was groot en de opbrengst van tijnzen en tienden liep schrikbarend terug. In de zeventiende eeuw werd in Utrecht daarom belasting (impost) geheven op de turf die de provincie werd uitgevoerd (met name naar Amsterdam).
Ook in Utrecht was de behoefte erg groot, want in Westbroek, Maarsseveen, Tienhoven en Breukeleveen werd het veen tot op het pleistocene zand weggebaggerd. Er werd zelfs toegestaan dat delen van de legakkers werden verveend en dat dijken en kaden voor de turfmakerij werden opgegeven.

Op de plassen die door de turfwinning waren ontstaan, werd gevist en op eenden gejaagd.

3.4 INFRASTRUCTUUR

De rivieren gebruikte men met name om de langere interlokale afstanden af te leggen, voor goederen alsook personen. De weteringen gebruikte men in hoofdzaak voor lokaal transport. Naarmate technische ontwikkelingen en mobiliteit toenamen, werd de vraag naar nieuwe faciliteiten groter. Dit gold ook voor de militaire infrastructuur.

3.4.1 Landwegen

De verbindingen met buitenwereld vonden in hoofdzaak over paadjes en karresporen plaats. Langs rivieren, vaarten en weteringen legde men zand- en jaagpaden aan. Zo liep langs de gehele lengte van de Maartensdijkse Vaart een jaagpad, van de Tolakker tot het pad langs het Zwarte Water, het Zaagmolenpad geheten. De jaagpaden dienden verschoond te blijven van beletselen; het onderhoud gebeurde door het dorp, de beurtschippers en langs de Vecht door de steden. Verder liepen er voetpaden over radingen, kaden en dijken (zie 3.4.3). Met de veenontginningen ontwikkelde zich een echt padenstelsel, dat de structuur van de ontginning met weteringen en vaarten, dijken en kaden volgde. Beginnend bij de Vecht zijn deze paden ouder, vanaf de 12de eeuw, en in de richting van de Vuursche, zijn ze iets jonger. Het pad dat hier de ontginning uit de 16de eeuw afsloot liep gelijk met de raaing, de grens tussen het Sticht en Holland. Sommige paden waren iets breder om met karren te kunnen berijden.

Tot het begin van de 19de eeuw waren alle wegen onverhard. In navolging van de eerste verharde wegen die in de Napoleontische tijd waren aangelegd, nam Koning Willem I, na de Franse tijd, het initiatief tot verharding van wegen over. Toch bleef de aanleg en verbetering van wegen in de vorige eeuw veelal een zaak van particulier initiatief. Had men het nodige geld bijeen en goedkeuring van de belanghebbende, dan kon men met de aanleg of verbetering (bezanden of begrinden) beginnen. In 1825 werd een vergunning verleend voor de aanleg van een weg, deels straatdeels grindweg, van Utrecht over Maartensdijk naar Soestdijk en werden er tollen aangelegd. In 1834 werd de verbinding verbeterd; er werd een verharde weg aangelegd van Utrecht naar Hilversum. Voor de bekostiging van het onderhoud werd tol geheven. Voetpaden bleven erg intrek omdat hier geen tol betaald hoefde te worden.

3.4.2 Waterwegen

Bevaarbare rivieren waren altijd een belangrijke vestiginsfactor voor mensen geweest. Bij rivieraftakkingen ontstonden nederzettingen ter verdediging van het achterland en als handelsmarkt. Het Romeinse Trajectum (Utrecht) ontwikkelde zich langs de Rijn, de Romeinse Limes, bij de aftakking van de Vecht. Uit die tijd dateert de Drususgracht, wellicht één van de vroegst gegraven

waterwegen. Deze was gegraven ter ontsluiting van het gebied ten noorden van de Limes, om de hier levende volken te kunnen onderwerpen aan het Romeinse gezag. Waarschijnlijk werd met de Drususgracht (een verbetering van de verbinding van) de vaarweg tussen de Oude Rijn en de Vecht bedoeld, hoewel deze naam ook wel in verband gebracht wordt met de verbinding tussen de Rijn en de Oude IJssel bij Arnhem.

Sinds de middeleeuwse ontginningen werd een stelsel van weteringen en sloten gegraven ter ontwatering van het gebied. Behalve een waterstaatkundige functie hadden de weteringen, ontginningssloten en vaarten tot in het begin van deze eeuw ook een belangrijke betekenis als verkeersroute. De Vecht had al sinds de Middeleeuwen de functie van handelsrivier. Men deed veel moeite om de bevaarbaarheid van de rivieren te waarborgen met behulp van sluizen en dammen. Sinds 1122 was de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afgedamd. In 1228 legde men de Otterspoorsluis aan in de Vecht, om de stad Utrecht en omgeving bij hoge vloeden te beschermen tegen indringend zeewater. Ten behoeve van de scheepvaart en de afwatering werden ook bochten van rivieren afgesneden en nieuwe waterwegen gegraven. Het Zwartewater was eind 12de eeuw gegraven als verbinding, van de latere Maartensdijkse Vaart en het bestaande stadkanaal, de tegenwoordige Oude Gracht, die toen nog niet verder liep dan tot aan de Weerd, waardoor de nieuwe route liep tot in de Vecht. De Vechttak oostelijk buiten de stad ging achteruit; slechts resten van deze stroom zijn bewaard gebleven in het gekanaliseerde Zwartewater en de sloten langs Wilhelmina- en Oorsprongpark. In de ontginningsgebieden Oostveen, Herverscop, het Domproostengerecht, Achttienhoven, Zuilen, Westbroek, Oud-Maarsseveen en Tienhoven betrof het vervoer over water vooral weteringen, vaarten en sloten. Sommige scheidingssloten waren ook bevaarbaar. Men vervoerde onder andere bouw- en wegverhardingsmaterialen, stadsgier ten behoeve van de tuinders en kwekers, turf enzovoort. Omwille van een goede doorvaart was het verboden om schuiten, vlotten, bomen en vistuig in het water te laten liggen. Voor de overslag van goederen waren diverse loswallen aangelegd. De boerderijen waren vrijwel altijd aan een wetering geplaatst, waardoor ze goed bereikbaar waren.

De Hoofddijkse Wetering was de ontginningsbasis en dateert daarmee in ieder geval uit de 12de eeuw. De Bisschopswetering, de Nieuwe Wetering en de Oostveense Vaart worden al vóór 1392 genoemd. Deze laatste werd door de bestuurders van het waterschap, de watergraaf en de heemraden ook wel 'de Groote Vaart' genoemd. Uiteindelijk kreeg deze vaart de naam Maartensdijkse Vaart. Er mondden maar liefst zes dwarsweteringen op uit in deze waterloop, onder andere de Oude of Bisschopswetering, Nieuwe Wetering, Maartensdijksche Praamgracht en de Achterweteringsche vaart. De vaart was van de Hoofdijk tot aan de polderbrug in Groenekan ongeveer vijf meter breed. Zelfs in de zomer kon een schuit van tien ton zonder schuring tot Groenekan komen. Verderop was vijf ton het maximum. De gemeente droeg zorg voor het jaagpad, het waterschap onderhield de vaart en de bruggen over de "Grote Vaart" en de dwarsweteringen.

Op de grotere wateren gebruikte men tot de 17de eeuw vooral zeilschepen, op de vaarten en weteringen schouwen of pramen. In het tweede kwart van de 17de eeuw deed de trekschuit haar intrede en werden langs bestaande wateren en speciaal gegraven trek-

vaarten jaagpaden aangelegd.

3.4.3 Dijken en kaden

In het waterrijke gebied werd het water gekeerd met behulp van dijken en kaden. Vanaf de 12de eeuw werden er rivierdijken aangelegd om overstromingen tegen te gaan. In de gebied van het huidige Maartensdijk liepen verschillende dijken en kaden. Parallel aan Oostveense dijk, al vóór 1392 genoemd, liep de Klopdijk (vaart) en de Kerkeindsche dijk (vaart). Daartussen in lag de Kwakeldijk (Quakeldijk) en Groene dijk, de Sint Antonie dijk en Achttienhovensche kade. Meer naar het westen toe liep parallel aan deze de Nedereindsche dijk (vaart) en de Maarsseveensche dijk (vaart). Haaks op de vaarten dienden de Hoofddijk, de Ezelsdijk en de Kwakeldijk met de Hoofddijkse Wetering in de 12de eeuw als ontginningsbases. Door het ontginningsgebied Herverskop liep een weg die in 1350 de 'Oude Weg' werd genoemd, de latere Voordorpse dijk (Blauwkapelseweg) en Gageldijk. Deze weg vormde de afscheiding van de eerste ontginningsfase, maar diende weer als basis voor verder ontginning. In de 14de eeuw werd de ontginning voorgezet naar het noorden en herkennen we de Groenekansche dijk (met de Bisschopswetering) en de Ruigenhoekse dijk, de Kooidijk, de Nieuwe Wetering, de Achterwetering en Kerkdijk en Looidijk, de Maartensdijk met de Praamgracht.

Behalve een waterstaatkundige functie hadden dijken, kaden en weteringen ook een belangrijke betekenis als verkeersweg. Nog steeds liggen veel wegen op (de plaats van) oude kaden en dijken.

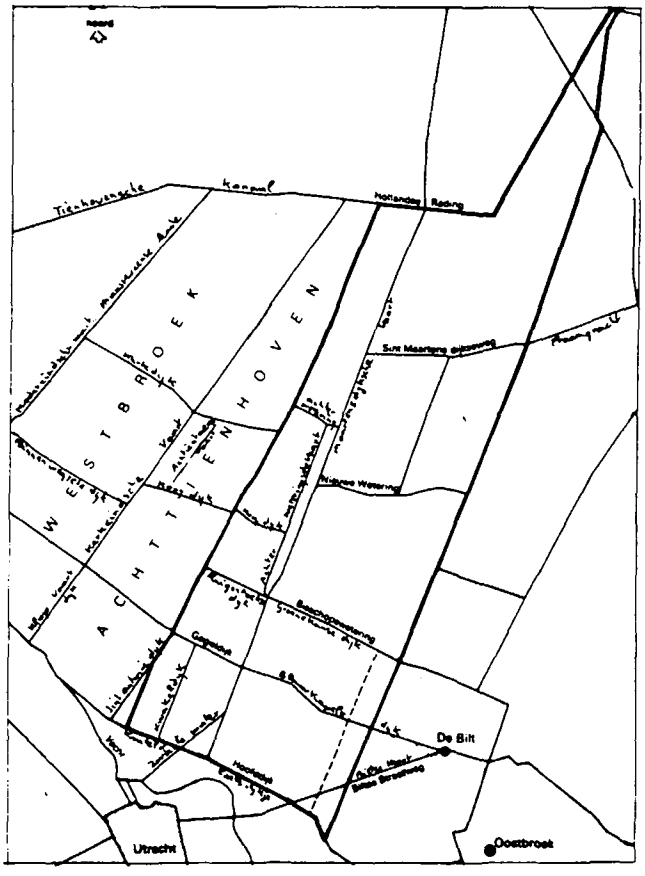

afb. 5 Dijken en kaden

3.4.4 Spoorwegen

De eerste spoorwegverbindingen werden aangelegd tussen de grote steden. In 1843 werd de spoorlijn Utrecht-Amsterdam aangelegd, als onderdeel van de lijn Amsterdam-Keulen van de Nederlandsche Rhijnspooorweg. Het traject Utrecht-Arnhem kwam in 1844 gereed. Langzamerhand vormde de trein een serieuze concurrent voor de trek- en schuitvaart. Het vervoer over water was tot in onze eeuw zeer belangrijk in het Veenweidegebied. De huidige gemeente Maartensdijk werd pas na 1850 door spoorwegen ontsloten, zie 4.3.3.

3.4.5 Militaire infrastructuur

Tijdens en na de ontginningen was de grensstreek tussen het Sticht Utrecht en het Graafschap Holland regelmatig een twistgebied. Voor de adellijke grondbezitters was dit aanleiding om hun huizen te versterken. Aanvankelijk, in de twaalfde en dertiende eeuw gebeurde dit meestal in de vorm van een omgrachte stenen toren (zie 3.5.5). Na de Middeleeuwen verloren de versterkte huizen hun betekenis. Er werd toen meer aandacht geschonken aan de verdediging van steden door middel van een stadsmuur of zelfs hele landsdelen door grensafscheidingen. Eind 16de, begin 17de eeuw werden door technische ontwikkelingen de wapens krachtiger en ging men over tot de aanleg van vestingwerken en linies.

De Hollandse Waterlinie
In 1589 opperde Prins Maurits een plan voor een verdedigingslinie rondom de stad Utrecht. In 1629 werd door de Hollandse Saten een inundatiezône ten westen van Utrecht ingesteld, welke in 1672 werd gebruikt. De stad Utrecht en omgeving bleef ten oosten van deze linie nagenoeg onbeschermd en werd in het rampjaar 1672 dan ook prompt door de Fransen bezet. In 1673 werd de linie vooruitgebracht, richting oosten en met forten (nieuwersluis, Hinderdam) en een grote zeesluis (Muiden) uitgebreid en ontstond de (Oude) Hollandse Waterlinie. Als gevolg van het dichtvriezen der rivieren, voldeed linie in 1795 niet.

De nieuwe Hollandse Waterlinie
Tijdens de Franse overheersing (1795-1815) werden de verdedigingsplannen verder uitgewerkt voor een meer naar het oosten vooruitgeschoven Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarbinnen ook de stad Utrecht zou komen te liggen. Na de Franse bezetting besloot Koning Willem I om de stad Utrecht binnen de Hollandse Waterlinie te brengen. Naarden, Muiden en Nieuwersluis maakten nu deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De Oude Hollandse Waterlinie fungeerde aanvankelijk nog als reserve-linie maar verloor al snel haar betekenis. De nieuwe linie steunde evenals de oude op water als verdedigingsmiddel. In tijden van oorlog kon men het hele gebied onder water zetten (inunderen), om het oprukken van een aanvaller te beletten. Doordat in het Utrechtse weidegebied aanzienlijke hoogteverschillen van het waterpeil bestaan, kon

niet met één inundatiepeil worden volstaan. Daarom werd er een indeling in kommen met verschillend waterpeil gemaakt, door dijken en kaden van elkaar gescheiden. Tussen de Lek en de Zuiderzee werden derhalve vier (later vijf) inundatiekommen gevormd. In het huidige gebied Maartensdijk lagen twee kommen, tussen de Klopdijk en de weg Utrecht-Hilversum en tussen deze weg en de weg Utrecht-De Bilt. Alleen de hoog gelegen terreinen, zoals stroomruggen van rivieren en kunstmatige verhogingen als dijken, wegen en kaden, later ook spoorlijnen, de zgn. accessen, lagen in een inundatie-gebied boven het waterpeil en zouden in elk geval droog blijven. Deze accessen konden afgesloten en verdedigd worden door forten en batterijen. De forten De Klop, De Gagel, Blauwkapel en De Bilt dateren uit de eertse bouwperiode 1816-1824. Fort Blauwkapel behoorde tot 1954 tot de gemeente Maartensdijk en wordt daarom hieronder verder besproken. Vanaf 1840 kwamen er enkele forten bij, Tienhoven (1848-1850), en kregen de bestaande forten een bomvrij gebouw, een wachthuis met dikke stenen muren en een fortwachterswoning bij de brug over de gracht.

Fort Blauwkapel

In 1787 bouwden de Patriotten ter plaatse van het huidige fort Blauwkapel een veldversterking (redoute). Het huidige fort, behorend tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie, werd omstreeks 1818 gebouwd ter beveiliging van de door het inundatiegebied lopende straatweg naar Hilversum. Het tracé van deze weg werd rond het fort gevoerd terwijl het gehucht Blauwkapel met inbegrip van het fraaie (thans gerstaureerde) kerkje binnen de fortwallen werd opgenomen De oude, ook nu nog dwars door het fort lopende weg kon in tijden van oorlogsgevaar aan beide zijden worden afgesloten.

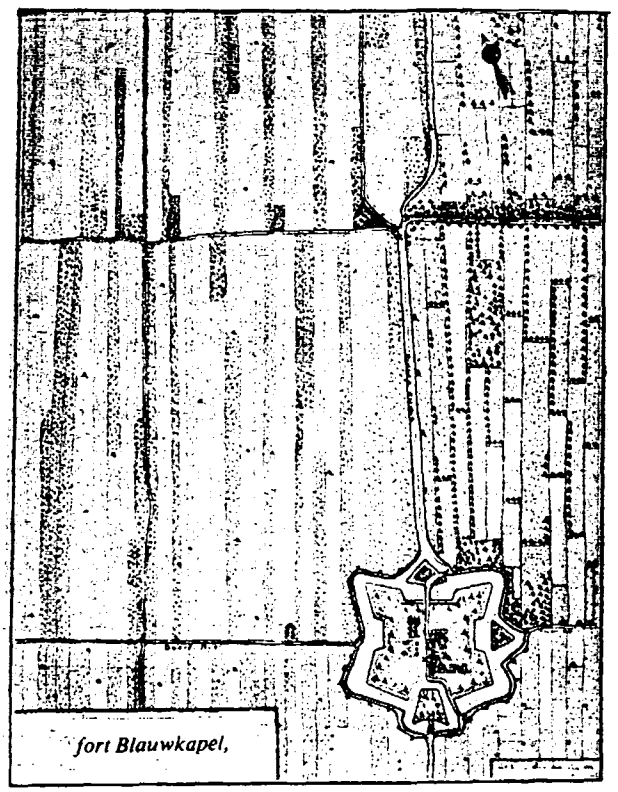

afb. 6 Fort Blauwkapel

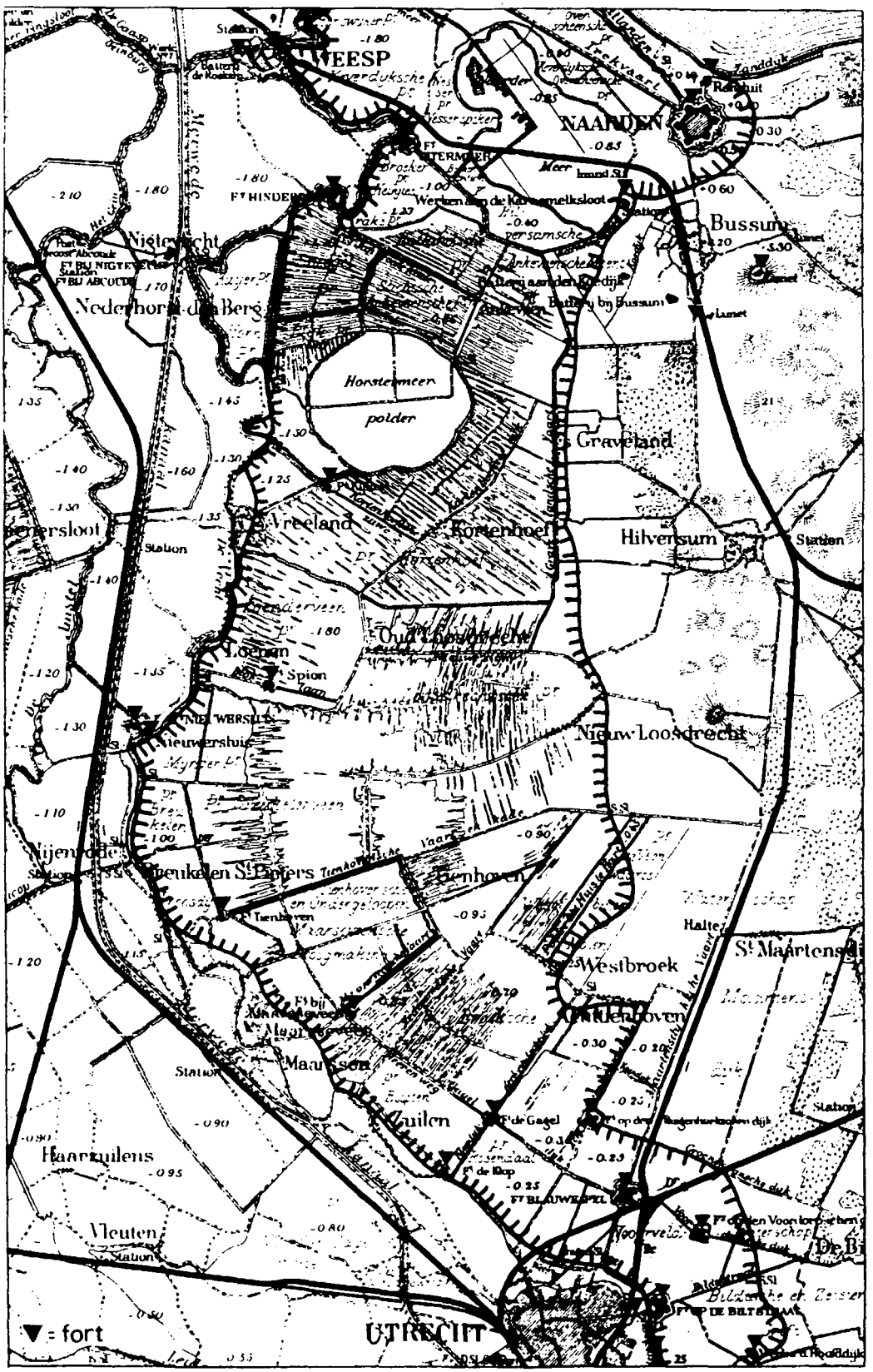

Bron: Brand H. en J. Brand, 1986

afb. 7 De Nieuwe Hollandse Waterlinie

3.5 NEDERZETTINGEN

Uit het voorafgaand is reeds duidelijk geworden, dat de veenontginning der Oostveense landen (de oostelijke rand van het veengebied) vanaf het begin af aan, beginnend met de instelling van het gerecht Oostbroek (1122-1125), zich naar het noorden toe verplaatste. Het zwaartepunt van de bewoning in dit gebied verplaatste zich met de ontginning mee.

Alle dorpen ten oosten van de Vecht hadden in grote lijnen eenzelfde structuur. De nederzettingen ontstonden langs de door het veen gegraven weteringen of natuurlijke veenstroompjes. De langgerekte structuur van deze nederzettingen bleef tot in onze tijd ongewijzigd. Vóór 1850 hadden zich in deze nederzettingen nauwelijks kernen gevormd. Westbroek en Achttienhoven, Blauwkapel en Maartensdijk waren hier de nederzettingen met een kerk. Maartensdijk, Westbroek en Achttienhoven werden uiteindelijk tot dorp. In het huidige Groenekan zou ook een kapel gestaan hebben, maar tot in het begin van deze eeuw was het niet meer dan een gehucht. Voorzover de nederzettingen in de veenontginningen geen kerk bezaten, zoals de buurtschappen Achter Wetering, Nieuwe Wetering, Hollandsche Rading en lange tijd ook Groenekan, worden ze hier tot de verspreide bebouwing gerekend en besproken bij 3.5.3.

Naast de kerk en eventueel een kasteel of landhuis bestond de meeste bebouwing uit boerderijen, aan beide zijden van de wetering, veelal aan de dwarsdijken op de kavelstroken gelegen, (turf)arbeiderswoningen en publieke gebouwen als school en gemeentehuis.

3.5.1 Maartensdijk

De gebied dat we nu als Maartensdijk kennen heette vroeger het gerecht Oostveen. Voorzover bekend is kwam de naam Oostveen voor het eerst voor in 1355, bedoeld voor het gehele gebied tussen de Vecht en de Vuursche. In het zuiden grensde dit territorium dus aan de stad Utrecht, in het westen aan het gerecht Achttienhoven, in het noorden aan het Gooise Bos, in het oosten aan het gerecht de Bilt. Rond 1625 omvatte het gerecht Oostveen de volgende buurtschappen: de nederzetting Maartensdijk, Oude of Achter Wetering, Herverskop (met Blauwkapel), Groenekan, Nieuwe Wetering, Biltstraat en het Zwarte Water. In 1593 was 'int Voordorp' erbij gevoegd. Het gebied was ongeveer 20 km lang en 5 km breed. Deze situatie is lange tijd onveranderd gebleven. Tot in de eerste helft van de 19de eeuw werd de gemeente Maartensdijk (niet het dorp) nog dikwijls Oostveen genoemd.

De naam 'Oostveen' gebruikte men ook voor de belangrijkste nederzetting binnen het 'Oostveen'gebied. Zo werd Blauwkapel (Voordorp), de oudste nederzetting binnen het gerecht Oostveen, eertijds Oostveen genoemd, evenals het tegenwoordige Groenekan waar een kapel 'int Oostveen' lag en waarvan de begraafplaats aan de Groekanse dijk lag. Toen, met het vorderen der ontginnings-werkzaamheden de voornaamste nederzettingen naar het noorden opschoven, werd de naam Oostveen meer uitsluitend voor de huidige nederzetting Maartensdijk gebruikt. Deze nederzetting aan de noordelijkste dwarsdijk was uiteindelijk de belangrijkste

nederzetting binnen het gebied geworden. In 1405 stond hier 'opt veen' een kapel, die in 1555 tot parochiekerk wordt verheven. Kaarten uit 1641, 1643 en zelfs 1798 geven nog de naam Oostveen voor het huidige dorp Maartensdijk.

In het begin van de 15de eeuw doelde de naam 'Sint Maartensdijk' waarschijnlijk alleen nog maar op de al eerder genoemde dijk langs de Oostveense vaart. Deze naam is afkomstig van de heren van de Dom te Utrecht die aan de dijk in hun gerecht de naam van hun patroonheilige Sint Maarten gaven. Wanneer de naam Maartensdijk precies in zwang kwam is niet niet te zeggen. Voor het eerst kwam de naam voor in verband met een Sint Jacobskapel 'opt veen'. Deze staat tot op heden nog aan de Dorpsweg te Maartensdijk. In de 16de eeuw is de naam Maartensdijk overgegaan op de nederzetting langs de meest noordelijke dwarsdijk.

De verheffing van Oostveen in 1555 tot zelfstandige parochie bracht ook in territoriaal opzicht een zekere zelfstandigheid met zich mee, hetgeen niets aan het feit afdeed, dat deze streek toch ondergeschikt bleef aan de Dom. De tienden van Oostveen behoorden dan ook tot aan de staatsverandering van 1810 aan het kapittel van Sint-Maarten of de Dom van Utrecht. De laatste bisschop van Utrecht, Frederik Schenk van Tautenburg, bouwde in Maartensdijk een jachthuis. De bestuurlijke grenzen vielen in die tijd nagenoeg samen met de parochiale indeling.

In 1815 had de gemeente een uitgesproken agrarisch karakter: vijfzesde gedeelte was bouw- en weiland en de rest bestond uit bossen en heidevelden. Dit karakter bleef lange tijd gehandhaafd.

De bebouwing binnen de gemeenten bestond voornamelijk uit boerderijen, die aan beide zijden van de dwarsweteringen op de kavelstroken waren geplaatst, enkele arbeiderswoningen, de kerk, het gemeentehuis en enkele buitenplaatsen en herenhuizen.

De gemeente Maartensdijk bestond in 1748 uit 148 huishoudens verdeeld over de volgende woonkernen: het dorp Maartensdijk (78 huisgezinnen) en de buurtschappen Achter Wetering (17 huisgezinnen), Blauwkapel (Voordorp met 37 huisgezinnen) en de Nieuwe Wetering (6 huisgezinnen). Er woonden nog 10 huisgezinnen verspreid in dit gebied. In 1798 waren er in Westbroek 501 en in Achttienhoven slechts 265 inwoners. In 1815 was het aantal woonhuizen gestegen naar 175 met 1323 personen en in 1858 telde men 1735 inwoners.

Een eerste grenswijziging c.q. annexatie vond plaats in 1823. Een stuk grond, vanaf de oude gasfabriek aan de Blauwkapelse weg tot aan de grenzen van Tuindorp, dat aan de gemeente Maartensdijk toebehoorde, werd toen bij Utrecht ingelijfd. Een tweede en veel belangrijker annexatie vond plaats in 1830. De grenzen van de gemeente Utrecht werden hierbij bepaald volgens de richting van de inundatiekade (lopende van de weg naar de Gagel over het Zwarte Water richting het fort op de Biltstraat).

3.5.2 Westbroek en Achttienhoven

Ook in dit gebied verplaatste het zwaartepunt van de bewoning zich met de ontginning mee. Rond 1450 ontwikkelde zich aan de Kerkdijk, de meest noordelijke dwarsdijk, de nederzetting Westbroek en kort daarna, aan de Nieuwe of Achttiehovense dijk, de gehucht Achttienhoven. In 1457 kreeg Westbroek een kapel en in

1477 werd het dorp als officiële parochie erkend. In 1481 werd de kapel door de nu nog bestaande kerk vervangen.

De voormalige gemeenten Westbroek en Achttienhoven kwamen wat vorm, ligging en structuur betreft veel met elkaar overeen. In het noordoosten begrensd door het Tienhovense Kanaal en de Hollandse Rading, in het zuidwesten door Zuilen en de stad Utrecht. Het belangrijkste middel van bestaan was in beide gemeenten het agrarisch bedrijf en met name de veeteelt. De landbouwbedrijven bevonden en bevinden zich voornamelijk aan de Kerkdijk.

Van de twee gemeenten was Westbroek de belangrijkste; hier stond de Hervormde kerk en het gemeenschappelijk gemeentehuis. Westbroek was ook de grootste gemeente zowel in oppervlakte als wat inwonertal betreft. In 1798 waren er in Westbroek 501 en in Achttienhoven slechts 265 inwoners, tesamen 766 inwoners. In 1815 was dit aantal gegroeid tot ongeveer 900, verdeeld over 135 woningen.

Tot 1795 was Westbroek een heerlijkheid van de heren van Zuilen en Achttienhoven een hoge heerlijkheid van de proostdij van het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Nadat in 1795 met de Bataafse revolutie de 'heerlijke' rechten in Nederland waren afgeschaft, werd de ontbinding van de bestaande besturen en de vereniging van Westbroek en Achttienhoven tot één gemeente uitgesproken. Ondanks het verzet van Achttienhoven bleven beide gemeenten formeel tot eind september 1802 samengevoegd.
In 1811 werden beide gemeenten wederom bestuurlijk samengevoegd en kregen Westbroek en Achtteinhoven een gemeenschappelijke 'maire'. Na de Franse overheersing werden in het najaar van 1813 Westbroek en Achttienhoven weer twee afzonderlijke gemeenten.

De bebouwing binnen de gemeenten bestond voornamelijk uit boerderijen, arbeiderswoningen en in Westbroek ook vervenings-huisjes, de Hervormde kerk, enkele herenhuizen, school, twee aparte gemeentehuizen en een enkel scheepswerfje. Omstreeks 1640 stond er ook al een molen, zij het een andere dan de huidige.

3.5.3 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing bestond vrijwel geheel uit boerderijen aan beide zijden van de dwarsweteringen waren geplaatst. Door de commerciële turfwinning vestigden zich in de omgeving van Westbroek tussen de boerderijen ook turfarbeiders. Door het agrarische karakter van het gebied en de slappe ondergrond, waren de mogelijkheden voor de ontwikkeling van andere activiteiten beperkt. In gebieden waar de boerderijen geconcentreerd lagen ontstonden buurtschappen, die zich later al dan niet tot een dorp ontwikkelden. Vóór 1850 ontstonden de volgende buurtschappen: Blauwkapel (Voordorp), Achter Wetering, Nieuwe Wetering, Groenekan en Hollandse Rading.

Voor voorzieningen waren de bewoners van de hoevestroken aangewezen op de naburige dorpen. Tussen de puur agrarische nederzettingen en de dorpen werd daarom soms een weg of voetpad aangelegd om bijvoorbeeld de kerk te kunnen bereiken.

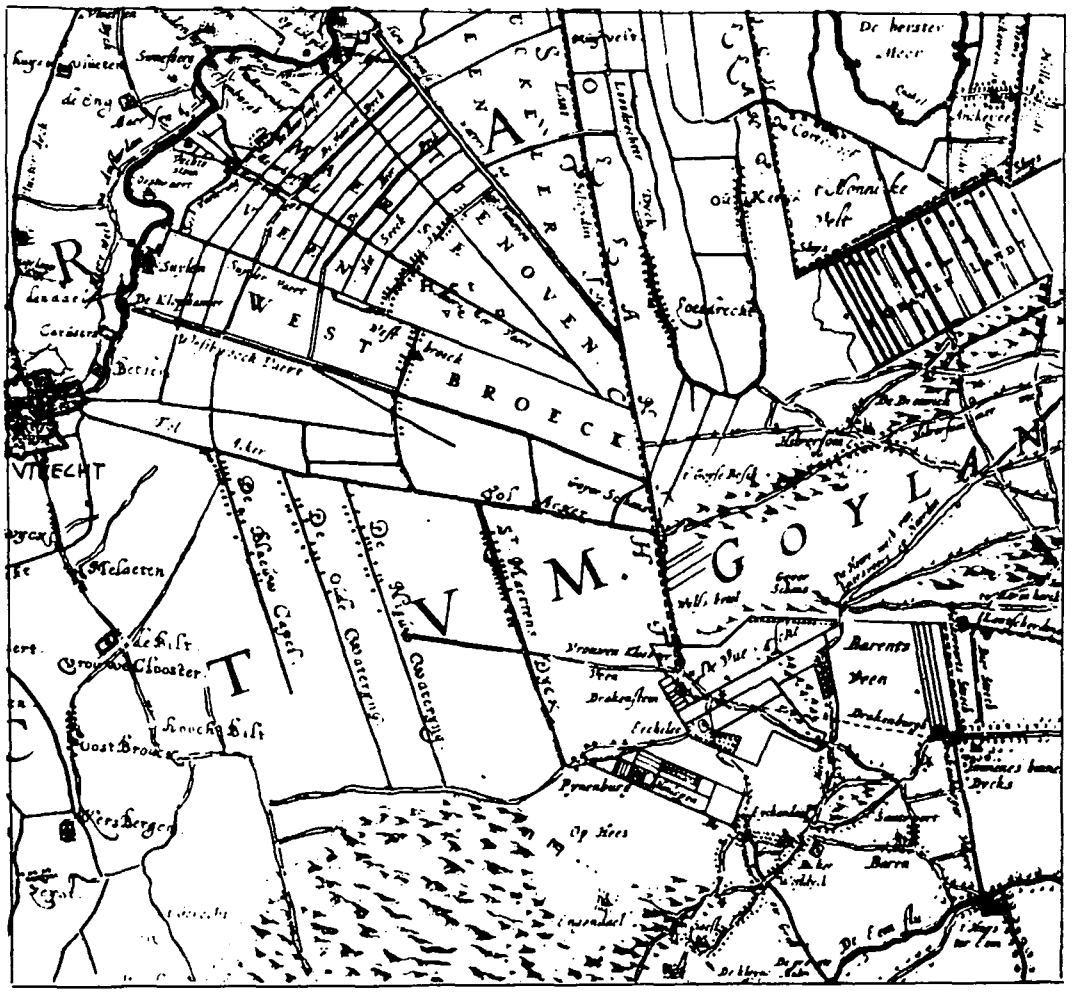

afb. 8 Detail van de wandkaart van Holland door B.F. van Berckenrode, uitg. Nic.Visscher, 1651

Blauwkapel (Voordorp)
Het gebied Herverscop werd het eerst ontgonnen vanuit Oostbroek. In 1350 lag aan de 'Oude Weg', die midden door Herverscop liep, de latere Voordorpse dijk, een kapel, later Blauwkapel genoemd. Het buurtschapje dat zich hieromheen ontwikkelde kreeg ook deze de naam Blauwkapel, maar werd ook wel Voordorp genoemd. Aangezien Blauwkapel eertijds binnen het gerecht Oostveen viel, werd Blauwkapel in het begin ook wel Oostveen genoemd. Tussen 1816 en 1824 werd het buurtschap Blauwkapel min of meer opgenomen in het destijds gebouwde fort Blauwkapel.

Groenekan, Achter Wetering, Nieuwe Wetering
Deze buurtschappen ontwikkelden zich langs de bestaande weteringen en bestonden hoofdzakelijk uit boerderijstroken. De boerderijen van de Achter Wetering en de Nieuwe Wetering lagen vrij geïsoleerd. De boeren waren hier op zichzelf en elkaar aangewezen, waardoor een buurtschap ontstond. Een kerk was er niet, daarvoor moest men te voet naar Blauwkapel, Maartensdijk of de kapel van Groenekan. Het gehucht Groenekan lag iets minder geïsoleerd, langs de Groenekanse dijk en de Bisschopswetering, die het gehucht met De Bilt en indirect met Zeist verbond.

Hollandsche Rading

Het gebied ten noorden van Maartensdijk was het allerlaatst tot ontginning gekomen. In deze omgeving was lange tijd nauwelijks sprake van bewoning. Volgens oude kaarten waren hier tot de vorige eeuw merendeels schaapkooien en enkele zeer verspreide boerderijen gelegen; er was nauwelijks sprake van een buurtschap. De bebouwing lag áán of in de nabijheid van de oude bestandlijn, de raai of rading (=grens), tussen Holland en Utrecht.

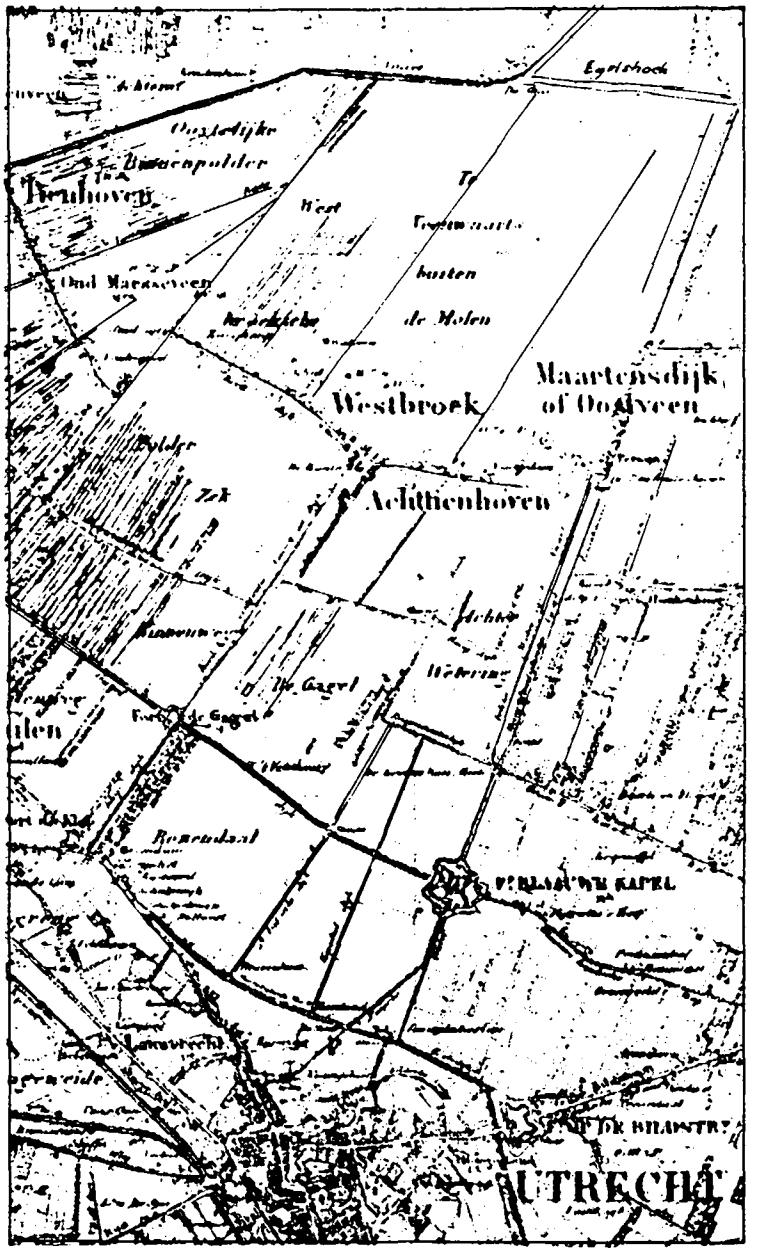

afb. 9 Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1845-1850

3.5.4 Landgoederen en buitenplaatsen

Een andere vorm van verspreide bebouwing vormen de kastelen en buitenplaatsen. Na de Middeleeuwen verloren de kastelen door de invoering van nieuwe wapens hun defensieve functie en werden deze veelal tot landhuizen ver- of herbouwd. Daarnaast groeiden ook herbergen of kloosters uit tot buitenplaats. Vóór 1850 bevonden zich op het Maartensdijkse grondgebied verscheidene buitenhuizen, die bepalend waren voor het karakter van de toenmalige nederzettingen. Of het een buitenplaats, een landgoed of een hofstede betrof is niet altijd te zeggen. Een buitenplaats bestond niet alleen uit een ruim huis met stijltuin, maar was ook een economisch centrum. Hier werd zoveel mogelijk in de dagelijkse behoefte voorzien door middel van een bijbehorend agrarisch bedrijf, waar producten (groenten en vruchten uit de moestuin, fruit uit de boomgaard en soms ook hout uit het bos) werden gekweekt om te verhandelen. Vanwege de ruimte die een buitenplaats in beslag nam waren ze vaak iets buiten de bebouwde kom gelegen. De oudste huizen dateren uit de 15de en 16de eeuw, maar de meeste huizen stammen uit de 17de of 18de eeuw. De trek vanuit de stad naar het platteland begon pas goed in de loop van de 17de eeuw. Aangezien een aantal voormalige buitenplaatsen tot 1954 op Maartensdijks grondgebied lagen, worden ook deze buitenplaatsen hieronder besproken. De belangrijkste buitenplaatsen waren:
-**Beukenburg** wordt in 1696 genoemd op een landkaart van Bernard de Roy. Het grondgebied strekte zich uit vanaf de Bisschopswetering (de huidige Groenekanseweg) tot aan de Dorpsweg in Maartensdijk en de Prinsenlaan in het oosten. Het landgoed verbond drie woonkernen: Groenekan, De Nieuwe Wetering en Maartensdijk. Over de bebouwing van het landgoed vóór 1850 is weinig bekend. De boerderij van het landgoed, nu nog aanwezig, dateert uit de 18de eeuw. Begin 18de eeuw werd er bij de meeste buitenplaatsen een oranjerie gebouwd. Volgens overlevering zou ook bij Beukenburg een oranjerie gestaan hebben, maar we weten niet precies waar.
-**De Biesbosch** Omtrent de naam Biesbosch bestaat enige verwarring omdat deze eveneens is gebruikt voor de huizen Bloeiendaal en Groenestein. Op een stuk grond, het Biesfelt, gelegen aan weerszijden van de 'Biltse Steestraat', ontstonden aan de zuidzijde de herberg De Grote Biesbosch, die in 1539 al werd genoemd, en aan de noordzijde omstreeks 1625 een andere uitspanning, De Cleyne Biesbosch. In 1761 was De Cleyne Biesbosch nog in functie als herberg, maar in 1805 was deze bekend als een buitenplaats voorzien van een Engelse tuin. De Grote Biesbosch lag in de scherpe hoek tussen de Oostbroekselaan en de Biltse Straatweg, ten westen van de hofstede Vredendaal, een voormalig klooster. Deze laatste hofstede moeten wij ons denken ter plaatse van de huidige woonwijk tegenover 'Steinenburg'. Na 1628 verdween de naam voor de herberg hier en werd het huis 'Bloemendal' genoemd.
-**Bloeiendaal** De voormalige buitenplaats Bloeiendaal is ontstaan uit de, aan de zuidzijde van de Biltse Straatweg gelegen, herberg De Grote Biesbosch. In 1660 werd dit huis met koetshuis nog Bloemendaal genoemd; sinds 1662 had het de naam Bloeiendaal. De herberg blijkt tussen 1628 en 1660 een buitenhuis te zijn geworden. In 1820 werd de buitenplaats uitgebreid met weiland aan de overzijde van de straatweg en in 1822 met de buitenplaats Groenestein. In 1828 verhoogde men het huis met een verdieping.

-**Eijckenstein** De buitenplaats Eyckenstein is gelegen aan de noordzijde van de Dorpsweg, op de grens van Maartensdijk en De Bilt. Het landhuis is gebouwd omstreeks 1780 op een fundering daterende van de eerste helft van de 16de eeuw. Omstreeks 1825 werd het verbouwd in neo-klassieke stijl, waarbij de vooruitspringende zuilen en timpaan werden aangebracht. Het huis was omgeven door een groot parkbos, met aan de zuidzijde van de weg een zogenaamde overplaats. In het begin van de 18de eeuw werd er een oranjerie bij het huis gebouwd. Over de bijgebouwen en dienstwoningen vóór 1850 is weinig bekend.
-**Groenestein** De functie van de herberg en de naam De Grote Biesbosch waren tussen 1628 en 1660 overgegaan op Groenestein, oostelijk van de voormalige De Grote Biesbosch gelegen. De oudste vermelding van 'Groenestein' dateert van 1646. De buitenplaats was ten zuiden van de Biltse Straatweg gelegen, met aan de noordzijde van de weg het koetshuis. Tot 1822 was Groenestein een zelfstandige buitenplaats, daarna maakte het deel uit van de buitenplaats Bloeiendaal. Bestond het huis Groenstein nog in 1838, langer dan tot 1868 zal het niet bestaan hebben, in dat jaar werd het huis Bloeiendaal afgebroken en het ligt voor de hand dat Groenestein al daarvóór is verdwenen dan erna.
-**Persijn** De naam Persijn duikt voor het eerst op in 1668, toen er een stuk grond, gelegen in de polder Achttienhoven, langs de Achterwetering, werd verkocht aan Sophia van Vermeer weduwe van den Heer Adriaan van Persijn. In de periode 1781-1786 werd hier, in het overgangsgebied van heuvelrug en polder, een buitenplaats aangelegd. Van 1721 tot 1918 was het landgoed in bezit van de familie van Hengst, waardoor het in de volksmond het 'Hengstebos' werd genoemd. Op het eind van de 18de eeuw werd een groot gedeelte van het landgoed gerooid en omgezet in grasland. Om de vruchtbaarheid van de grond te verhogen werd het park in de 18de en 19de eeuw bemest met compost uit de stad Utrecht. In 1810 is de tegen het huis aangebouwde stal achter het huis afgebrand en werd een nieuwe afzonderlijke staande stal achter het huis gebouwd. In 1824 is het herenhuis vergroot en in 1849 het nieuwe tuinmanshuis gebouwd.
-**Rustenhoven** De buitenplaats Rustenhoven is gelegen aan de Dorpsweg. De voorbouw van het huis dateert uit omstreeks 1713, het middenstuk van 1820 en het achterdeel is van het begin van deze eeuw. Het huis was omgeven door een groot parkbos. Vóór 1850 behoorden nog een koetshuis, een tuinmanswoning en een grafkelder tot de buitenplaats.
-**Toutenburg** De voormalige buitenplaats Toutenburg (Tautenburg) was in de tweede helft van de 16de eeuw door Utrechtse bisschop Frederik Schenck van Toutenburg gebouwd als jachtslot. Het jachthuis was gesitueerd ten noorden van de Maartensdijkse weg (nu Dorpsweg) en moet gestaan hebben in de buurt van het huisnummer 87, waar thans een boerderij staat, die ook nu nog 'Tautenburg' heet en die ook uit deze tijd dateert. Het huis had een hoge uitkijktoren, vanwaar men goed zicht op de Praamgracht had. In 1673 werd het huis door brand verwoest, waarna het in iets kleinere omvang weer werd opgebouwd. Op het eind van de 18de eeuw werd het huis afgebroken. Nu is hier weiland.
-**Voordaan** De geschiedenis van het landgoed gaat tot 1638 terug, toen het werd verkocht en "Voortaen" heette. Deze naam is in de 18de eeuw gewijzigd in "Voordaen" en is later "Voordaan"

geworden. Over de bebouwing en het park vóór 1850 is weinig bekend.
-**het Huis te Veen** is het vroegste voorbeeld van een hofstede op het grondgebied van Maartensdijk, toen Blauwkapel nog onder Maartensdijk viel. De hofstede heeft gestaan op het kruispunt van de twee wegen van Utrecht naar Hilversum en van de Bilt naar Maarssen, een kruispunt dat bij de aanleg van het fort Blauwkapel in 1818 is verloren gegaan. De plaats is dus te zoeken te midden van het fort, bij het onlangs gerestaureerde dorpskerkje, dat de slotkapel van het kasteel moet zijn geweest en dat in 1451 is gebouwd. Deze ridderhofstede was reeds bekend in 1076 en was eigendom van het geslacht Veen, dat in 1423 is uitgestorven. In de 17de eeuw waren nog slechts de grachten ervan over. (C.A. de Kruyff, Utrechtsch Jaarboekje 1891). Het Huis te Veen was een tweebeukig gebouw met een veelhoekige traptoren en een kleine dwarsbeuk aan de lange zijde. Het complex was al aan het begin van de 80-jarige oorlog geheel vervallen en is in de loop van de 17de eeuw afgebroken.

Aan de tuinen bij de buitens lag meestal een ontwerp ten grondslag. De tuinarchitectuur gaat terug tot de 17de eeuw. Rond 1600 werden de hoofdlijnen vastgelegd van wat zich later zou ontwikkelen tot de tuin in de "klassieke stijl", geïnspireerd door de Franse tuinstijl. Belangrijke aspecten hierbij waren de symmetrie en de maatvoering. Vanaf 1770 wordt de Nederlandse tuinaanleg beïnvloed door Engelse ontwerpen en raakt de landschappelijke tuin in de mode. De 17de eeuwse klassieke tuin met symmetrische patronen maakt plaats voor een ontwerp van kronkeliende weggetjes, beekjes, boomgroepen en zelfs akkertjes.

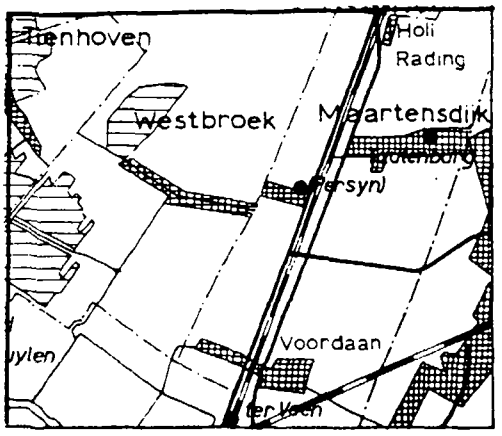

afb. 10 Ligging van de huizen Toutenburg, Persijn, Voordaan en Ter Veen.

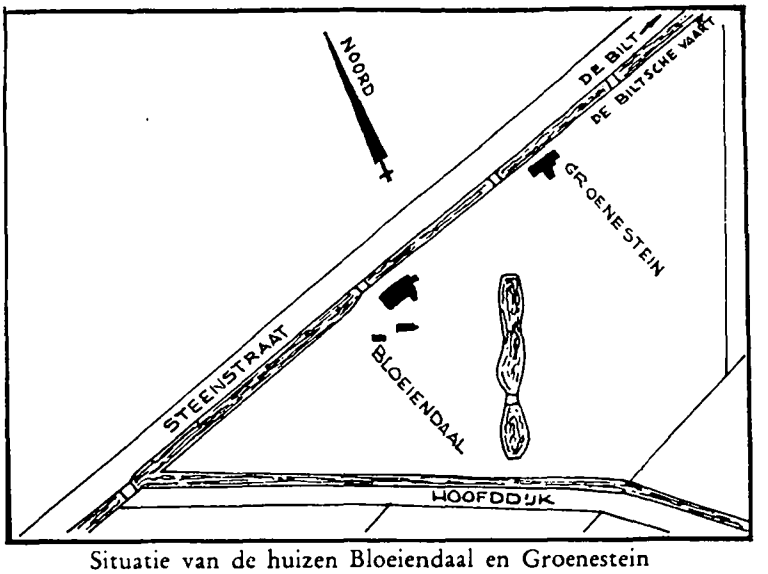

afb. 11 Situatie van de huizen Bloeiendaal en Groenestein aan de straatweg Utrecht-De Bilt, c. 1825.

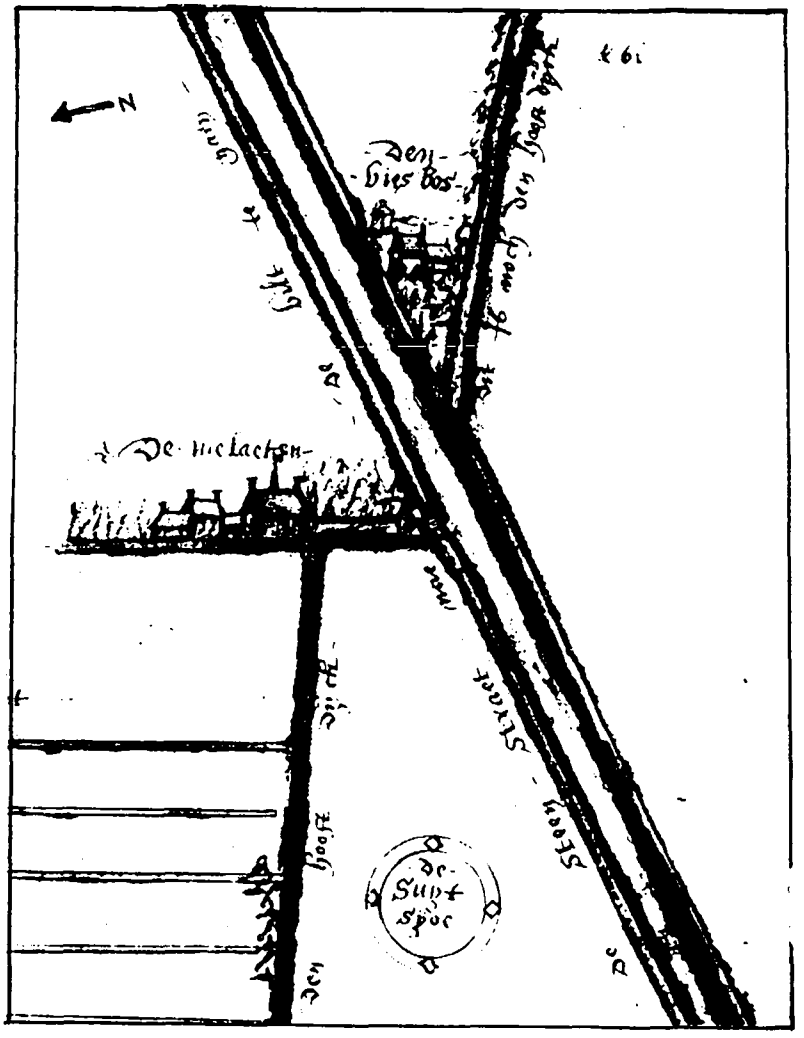

afb. 12 Ligging van De Biesbosch, 1607, volgens het kaartboek van het kapittel van St. Jan.

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850 - 1940

Sinds de ontginningen was het landschap geleidelijk aan veranderd door de voordurende inklinking van het veen. Uiteraard waren de afgraving van het veen en de opkomst van de buitens processen die snel grote veranderingen in het landschap teweeg brachten. Na 1850 volgden de ontwikkelingen elkaar echter nog sneller op. De groeiende bevolking en de technische ontwikkelingen alsook de verbetering van de infrastructuur in de tweede helft van de 19de zorgde voor grote veranderingen binnen het gebied.

4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850

Op de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (1850-1864 eerste druk) is het patroon van de veenontginningen, zoals dat in de Middeleeuwen tot stand is gekomen, nog duidelijk zichtbaar. In de hoevestroken langs de ontginningsbases had nog nauwelijks kernvorming plaatsgevonden. De dorpen en buurtschappen hadden zich slechts gering uitgebreid. Na 1870 nam de bebouwing enigszins toe met boerderijen, kleinere arbeiderswoningen, rentenierswoningen en enkele landgoederen en buitenplaatsen.

De turfwinning was nog in volle gang met alle gevolgen van dien voor het landschap.

De meeste wegen waren rond 1850 nog onverhard. Alleen de interlokale verbindingen van en naar de stad Utrecht waren bestraat of anderszins verhard. Op het eind van de 19de eeuw werden steeds meer wegen verhard, waarvoor tol geheven werd. Door de aanleg van de spoorlijnen in dit gebied en de verbetering van de wegen was een grotere mobiliteit mogelijk. Door toenemend forensisme groeiden de woonkernen. Deze groei was grotendeels te danken aan migratie vanuit Utrecht.

Na 1850 kwamen er enkele buitenplaatsen en landhuizen bij en veranderde de ruimtelijke structuur door nieuwe tuin- en parkaanleg. De bestaande buitenplaatsen kregen in deze periode veelal een nieuw uiterlijk wat betreft huis en park, welke nu in landschappelijke stijl werd aangelegd.

4.2 GRONDGEBRUIK

Tot 1850 had dit gebied een overwegend agrarisch karakter. Na 1850 nam de bevolking in Nederland steeds sneller in omvang toe. Dit had tot gevolg dat de vraag naar brandstoffen en landbouwproducten toenam. Nieuwe technieken deden hun intrede die van invloed waren voor het grondgebruik.

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

In de periode 1850-1940 vond in Nederland een intensivering en schaalvergroting van de landbouw plaats. De introductie van kunstmest omstreeks 1870, de grootschalige toepassingen hiervan enkele decennia later, de technische ontwikkelingen en de groeiende vraag naar landbouwproducten in de steden speelden

hierbij een belangrijke rol.

Het Maartensdijkse gebied had rond 1880 een sterk agrarisch karakter. Het accent lag hier op het gemengd bedrijf, evenals aan de Achterwetering. In Westbroek lag het accent op de veeteelt, in Groenekan op de landbouw en boomkwekerij en in Hollandse Rading op de schapenteelt.

Veeteelt

Tussen 1850 en 1940 veranderde het landschap in de niet ontveende polders weinig. Hier waren molens (en gemalen) nodig voor de ontwatering van het nog steeds inklinkende veen. Voor de veeteelt mocht het land niet te drassig zijn.

Na 1880 werd in Nederland de verwerking van melk tot boter veelal geïndustrialiseerd. Ook Maartensdijk en Westbroek kregen een boterfabriek. Toch waren er genoeg boeren die hun melk direct aan melkboeren in de stad verkochten. Veel boeren maakten zelf kaas die ze verkochten aan rondtrekkende kooplieden, maar ze hadden hierdoor betrekkelijk weinig controle op de prijs van hun product. De meeste boerderijen beschikten dan ook over een kelder met opkamer voor de kaasmakerij. De boenhokken herinneren aan de zelfkazerij.

Tuinbouw

Door de verstedelijking kwam de tuinbouw verder tot bloei en ontstonden er kwekerijen, gericht op de teelt van groenten en vaste planten voor de siertuin, buiten de stad. De warmoezeniers (groentekwekers) die buiten de singels van Utrecht groente voor de stadbevolking verbouwden, moesten wijken voor de Utrechtse staduitbreidingen. De kwekers vervoerden hun produkten met de trein vanaf het station Maartensdijk naar de groente-, bloemen- en plantenveilingen van Utrecht, Hilversum of Amsterdam.

Aan het eind van de vorige eeuw concentreert zich de tuinbouw in deze streek nog hoofdzakelijk rond de grote buitenplaatsen in de vier kernen: in Groenekan (Huize Voordaan), aan De Nieuwe Weetering (Beukenburg), langs de Achter Wetering (Persijn), in Maartensdijk (Eijckestein, Rustenhoven en Rovérestein-De Bilt) en in Hollandse Rading, De Hoorneboeg (buiten gemeente). Op de genoemde buitens kwam groente- en sierteelt beide voor. Sommige van de buitens waren 'self-supporting'. Ook was er vaak een boerderij op het terrein aanwezig.

Begin 1900 waren er in ons land maar vijf kwekerijen gericht op de teelt van vaste planten voor de siertuin. Eén van hen was de Groenekanse kwekerij Copijn & Zn. Zij ontwierpen de parken van Voordaan, Beukenburg, Persijn en de tuin van de dokterswoning in Maartensdijk. De eerste broeikassen in Maartensdijk zijn in het begin van deze eeuw gebouwd. Vóór 1920 was er in Maartensdijk een 'Amerikaanse Anjer-kweekerij' op de plaats waar nu de woningen van het Prins Willem-Alexanderplantsoen staan. De klei voor de teelt van anjers, cyclamen en soms perziken werd met schuiten uit Bunnik aangevoerd.

Voor de komst van de kunstmest werd de grond bemest met meststoffen (dierlijke mest en stadsgier) en bladaarde, voornamelijk beukenblad, dat werd betrokken van de buitens. Een vast begrip was dat een kweker op een buiten een 'bladsloot' kwam

leeghalen. Nadat de bladeren op de kwekerij op een hoop waren gelegd, moest deze met vaste tussenpozen drie- tot viermaal worden omgewerkt, voordat hij voldoende was verteerd om ondergewerkt te kunnen worden.

Direct na de Tweede Wereldoorlog kwam er in Maartensdijk één van de eerste opleidingsmogelijkheden voor het personeel op de kwekerijen: de Landbouw Winteravond school.

4.2.2 Turfwinning

In de jaren zestig van de vorige eeuw liep de betekenis van de turfwinning terug. Door de invoer van goedkope Engelse steenkool nam de vraag naar turf af. Daarnaast raakte de turfvoorraad in sommige polders uitgeput. In Westbroek werd de turf door baggerlieden gewonnen, waardoor men niet kon concureren met de stoomveentrekmachine, die vanaf 1886 nog voor een opleving in de veenderij in de Ronde Venen zorgde. In Westbroek werd nog alleen voor eigen gebruik turf gestoken. Waar door de ontvening plassen waren onstaan, verdween door golfafslag de structuur met de turflegakkers grotendeels en verlandden de petgaten.

4.2.3 Bebossing en parkaanleg en ontbossing.

Het aantal landgoederen nam na 1850 nog toe en bestaande werden uitgebreid. De oppervlakte park- en hakbos groeide hierdoor, met name op de hogere gronden. Overal langs de heuvelrug verdwenen heidevelden. In toenemende mate werd naaldhout aangeplant: de inheemse grove den en vanaf het eind van de 19de eeuw steeds vaker uitheemse soorten als larix, zwarte den en douglasspar. Bij de tuinen en parken vond in de tweede helft van de 19de eeuw een verder verlandschappelijking plaats, onder andere bij Persijn, Beukenburg (Copijn), Eyckenstein (L.Springer) en Rustenhoven (Copijn) en Voordaan. Deze parken zijn nog in mindere (Voordaan, Beukenburg, Rustenhoven) of meerdere mate (Eyckenstein, Persijn) als zodanig aanwezig. Het park Voordaan was rond 1920 verkaveld voor de aanleg van een villapark dat eveneens met een landschappelijke structuur was aangelegd, waardoor het aantal bomen in geringe mate werd teruggebracht.

Door de ontwikkeling van de grote steden nam de vraag naar tuin- en landbouwproducten toe, deze ontwikkeling ging deels ten koste van het bosareaal. Deze dreiging gold alleen voor het oostelijk deel van de gemeente, daar de westelijk gelegen gronden helemaal niet geschikt waren voor de akkerbouw. In het begin van deze eeuw werd het bos-areaal aangetast door de iepziekte en het brandstoffentekort tijdens de 1ste Wereldoorlog. Daarna was met name de verstedelijking oorzaak voor vermindering van het bosareaal.

In de voormalige turfwinningsgebieden verlandden de meeste petgaten. Na de oorlog zette deze ontwikkeling door, onder andere ook in de poldergedeelte ten noordoosten van Westbroek. Rond 1900 was het hier vrijwel boomloos. Tegenwoordig zijn vrijwel alle petgaten verdwenen en met bomen en struiken, met name wilgen, volgegroeid.

4.2.4 Industrie

In Maartensdijk was enige bedrijvigheid te vinden, maar van grootschalige industrie was geen sprake. Sommige bedrijfjes groeiden uit tot een fabriekje, zoals het aannemers- annex houtbewerkingsbedrijfje aan de Koningin Wilhelminaweg 477. Wellicht vanwege de machinale houtbewerking werd dit bedrijfje uiteindelijk tot een fabriekje. De bomen voor dit bedrijf werden via de Maartensdijkse Vaart aangevoerd.

Een andere bedrijfstak vormden de scheepswerfjes langs de weteringen. Door het grote aantal waterwegen was de behoefte aan kleine vaartuigen groot. In Westbroek telde men bijvoorbeeld voor de oorlog meer dan 300 schouwen! Aan de Nedereindse Vaart, hoek Maarsseveen (dit was vroeger ook Westbroek), lag een werfje. Deze werf zou wel 200 jaar hebben bestaan. Honderden schouwen, pramen, roei- en motorbootjes en luxe boten zijn hier gemaakt. Aan de Kerkdijk in Westbroek moeten nog sporen van 'de helling' van een ander voormalig werfje zijn terug te vinden.

Zuivelindustrie

Rond 1900 vinden we in dit veeteeltgebied enkele zuivelfabrieken. Er waren twee boterfabriekjes, aan de Dorpsweg bij huize Brandenburg in Maartensdijk en langs de Dr.Welfferweg in Achttienhoven. In de melkfabriek aan de Dr.Welfferweg is tegen-woordig een metaalbedrijf gevestigd. Het boterfabriekje aan de Dorpsweg moest enkele jaren later alweer sluiten, omdat de boeren meer konden verdienen door hun melk direct in de stad Utrecht te verkopen. De meeste boeren deden hier aan zelfkazerij.

Metaalindustrie

In 1918 werd bovengenoemde houtbewerkingsfabriekje verkocht en werd er een metaalbewerkingsinrichting en gieterij 'Verwer's Metaalwarenfabriek' in gevestigd. De aanwezigheid van een bedrijfsruimte, mogelijkheid tot uitbreiding, een verharde weg en een spoorlijn met halte dichtbij, maakte een vestiging hier aantrekkelijk. De werknemers konden dan makkelijk gedeeltelijk in Utrecht worden gerecruteerd. Bezwaarlijk was wel de heffing van tol aan de gemeentegrenzen. In 1919 veranderde de naam in Eerste Stichtsche Kopergieterij en Metaalwarenfabriek, afgekort ESKEM. Vanaf 1928 sprak men van 'machinefabriek'. Tussen 1925 en 1940 breidde de Eskem zich gestadig uit. Waren er in 1918 zo'n 12 man werkzaam, in 1930 was het aantal gestegen tot ruim 100 man. In de jaren tussen 1930 en 1950 was ongeveer een vijfde deel van de werknemers woonachtig tussen Voordorpse Dijk en Nieuwe Wetering. Menig werknemer kwam door zijn werk in dit Groenekanse bedrijf in Voordaan te wonen.

4.3 INFRASTRUCTUUR

In de infrastructuur vonden in de periode tussen 1850 en 1940 geen grote veranderingen plaats. Door de groeiende bevolking en de toenemende verstedelijking steeg de vraag naar snelle verbindingen tussen stad en platteland en tussen de steden

onderling. De omvang van het verkeer nam geleidelijk aan toe. In de eerste helft van deze eeuw deden de bus en de auto hun intrede. De spoorwegen, die vlak voor deze periode in Nederland hun intrede hadden gedaan, ontsloten uiteindelijk ook deze streek in de tweede helft van de vorige eeuw. Door de introductie van nieuwe transportmiddelen nam de betekenis van waterwegen, met name voor het personenvervoer, sterk af.

4.3.1 Wegen

De hoofstructuur van het wegenstelsel was in de periode tussen 1850 en 1940 nauwelijks veranderd er werden nauwelijks nieuwe wegen aangelegd. De meeste wegen waren rond 1850 nog overhard. Alleen de interregionale verbindingen van en naar de stad Utrecht waren bestraat of anderszins verhard. Op het eind van de 19de eeuw werden steeds meer wegen verhard met puin, grind of sintels van de Utrechtse gasfabriek. Het onderhoud was een zaak van de gemeente, die het echter vaak uitbesteedde aan particulieren. Om dit te financieren werd er tol geheven. Er waren in dit gebied dan ook verscheidene tollen. Enkele tolgaarderswoningen zijn nog aanwezig, onder andere in Maartensdijk (Kon.Wilhelminaweg 1), in Westbroek (burg.Huydecoperweg 26) en in het voormalige Achttienhoven (Achterweteringseweg 70). In 1931 was er een comité opgericht ter bestrijding van de tollen 'de tolbestormers', maar de laatste tollen werden pas in 1953 opgeheven. De Tolakkerweg werd in 1918 bestraat met klinkers. Het gemotoriseerde verkeer viel niet te breidelen en de wegen werden ervoor gebaand en dijken werden ervoor verbreed. De Kerkdijk in Westbroek werd pas in 1946 geasfalteerd. In 1933 kreeg de Tolakkerweg zelfs een appart fietspad.

Vóór 1940 kwamen er slechts enkele nieuwe wegen bij zoals bij de ontwikkeling van het villapark Voordaan vanaf 1920 (Kastanjelaan, Vijverlaan, e.v.) en in Hollandse Rading tussen 1927 en 1938 (Spoorlaan, Oosterspoorlaan, Sparrenlaan, Dennenlaan e.v.).

Door uitbreiding van de woonkernen kregen bestaande wegen of paden vaak een nieuwe benaming, maar dat gebeurde veelal pas na 1940. De Hollandsche Rading Oost en West, ook wel Karnemelkse Sloot en Westeinde geheten, kregen respectievelijk de naam Vuursche Dreef en Graaf Floris V weg. Een stuk Kerkdijk werd Dr.Welfferweg genoemd, naar de arts K.G.A. Welffer, die van 1908 tot 1941 zijn praktijk had in Westbroek en Achttienhoven.

4.3.2 Waterwegen

Rond 1850 was de was het vervoer te water nog een belangrijk transport- en communicatiemiddel, maar het liet veel te wensen over. Uit een rapport van 1779 blijkt, dat er geen "Schuytenvaart" was, maar dat de "inwoners zeer wel gedient werden door middel van schouwen" om tot Utrecht te komen. De schouwen (platte schuit om personen of voertuigen) over te zetten, werden met lange stokken voortgeduwd. Men voer over de Bischopswetering (langs de Groenekanseweg) naar de Grote Vaart of Maartensdijkse Vaart (langs de weg Utrecht-Hilversum) of omgekeerd.

Alhoewel de betekenis van de weteringen voor het personen-

vervoer eind vorige eeuw afnam, bleef vervoer over water voor goederentransport een goed alternatief. Hiertoe gebruikte men pramen (schuit van zo'n 10 m lang). De beurtschipper voer een paar maal per week naar de stad. De avond ervoor werden er al diverse bestelbriefjes gebracht. Melk, boter, kaas en eieren richting Utrecht. Van Utrecht: fijne kruidenierswaren (zout, suiker, olie, koffie) alsook turf en steenkool. De vaarten werden hier en daar voorzien van loswallen. De 'nieuwe' loswal aan de Grote Vaart. De beklinkerde en beschoeide losplaats ligt er momenteel nog steeds, net even voor Groenekan.

4.3.3 Spoorwegen

In 1861 deden de spoorwegen in deze streken hun intrede. Maartensdijk had daar nog geen voordeel van, want het betrof de lijn Utrecht-Zwolle, die slechts voor een klein gedeelte over Maartensdijks grondgebied liep, kwam vlak langs fort Blauwkapel en bij Groenekan-oostzijde. In 1863 werd de lijn in gebruik genomen. De aanleg moest zo goedkoop mogelijk gebeuren. Om die reden was gekozen voor een tracé benoorden de heuvelrug, dus door vlak terrein. Op dit traject stopten nog geen treinen.

Ook in 1863 werd er een concessie verleend aan de Nederlandse Oostspoorweg, om een spoorlijn te maken van Amsterdam via Hilversum naar Utrecht(Maliebaan). Deze lijn zou lopen en loopt nu nog voor een belangrijk deel over Maartensdijks grond-gebied. In 1871 werd met de aanleg begonnen door de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij HIJSM (de Ooster-spoorweg was daarvan een onderafdeling). Deze lijn bleek later van grote betekenis voor de gemeente Maartensdijk. De railverbinding kwam te lopen langs Hollandsche Rading, Maartensdijk, Nieuwe Wetering, door Groenekan-westzijde en langs Blauwkapel. In 1874 werd de lijn in gebruik genomen en nog in datzelfde jaar dubbelsporig gemaakt. Maartensdijk had gehoopt op een station, maar kreeg in eerste instantie een halte. Dagelijks stopten er 9 treinen richting Maliebaan. In 1883 wendde het gemeentebestuur zich tot de HIJSM met het verzoek stòptreinen te laten lopen tussen Hilversum en het Maliebaanstation. Deze stoptrein, die vanaf 1 juni 1885 ging rijden, werd van levensbelang geacht voor de buurtschappen in de gemeente. Er kwamen haltes bij de overwegen in Hollandsche Rading, de Nieuwe Wetering, Groenekan-westzijde, Blauwkapel en de Biltstraat.

De NCS droeg ook bij aan het spoorwegbuurtverkeer. Per 1 mei werd tussen Utrecht en Amersfoort een buurtdienst ingevoerd met 5 paar treinen. Bij 6 overwegen aan deze lijn werden perrons gemaakt. Zo ontstonden de stopplaatsen: Amsterdamsche Straatweg, Vechtbrug, Blauwkapel, Groenekanschedijk (Biltzijde), Doldersche weg en Vlasakkers. In 1896 maakte een dochtermaatschappijtje van de NCS nog een aftakking gemaakt naar Baarn. Het 'lokaaltje' van Utrecht naar Baarn werd ook wel 'Barendje' genoemd.

In de jaren dertig besloot de N.V. Nederlandse Spoorwegen het stationnetje van Maartensdijk voor het reizigersvervoer te sluiten. Met een korte onderbreking, tijdens de oorlogsjaren 1940-1945 heeft het tot mei 1970 alleen nog dienst gedaan voor het goederenvervoer. Er waren twee perrons! Het stationnnetje aan de Nieuwe Wetering had ook twee perrons, één richting Groenekan-

Utrecht en één richting Maartensdijk-Hollandse Rading. Deze laatste halte functioneert nog steeds.

Alle haltes in de gemeente Maartensdijk met bouwjaar en het (vermoedelijke) jaar van sluiting voor reizigersvervoer:

Hollandsche Rading	1885	-
Maartensdijk	1874	1941
Nieuwe Wetering	1885	1928
Groenekan (HIJSM)	1885	1934
Blauwkapel (HIJSM)	1885	1928
Groenekan (NCS)	1895	1941
Blauwkapel (NCS)	1895	1935

De NCS werd in 1890 overgenomen door de in 1863 opgerichte Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, afgekort SS. In 1916 ging de HIJSM met deze een belangengemeenschap aan. In 1937 werd de SS de NV Nederlandsche Spoorwegen.

In het begin van deze eeuw werden verschillende trajecten geëlectrificeerd. De electrische leidingen van de lijn Utrecht-Hilversum werden opgehangen aan halfronde bogen van gewapend beton. De onzekerheid, dat door het dreigende oorlogsgeweld het benodigde staal niet op tijd geleverd zou worden was aanleiding om voor de ophanging van de bovenleiding een materiaal te kiezen, waarbij het te verwerken staal tot een minimum kon worden beperkt. Men koos voor een betonnen constructie, die achteraf in aanleg duurder bleek dan de gangbare constructie in staal, maar dit was te wijten aan de bijzondere tijdsomstandigeheden. Deze unieke constructie is nog steeds in gebruik.

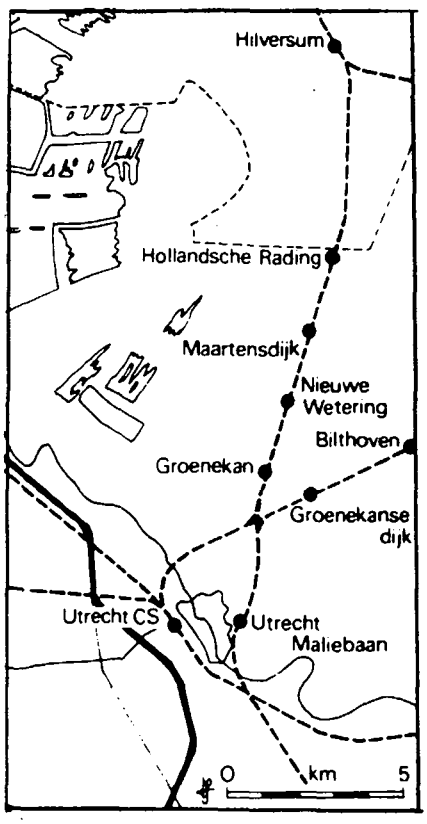

afb. 13 Spoorwegen rond 1930 met halteplaatsen

4.3.4 Militaire infrastructuur

Door de onstabiele politieke situatie in Europa in de tweede helft van de vorige eeuw, was er behoefte aan een doelmatig verdedigingstelsel in ons land. In de Frans-Duitse oorlog 1870 bleek het Nederlandse defensiestelsel onvoldoende. Door de vernieuwde defensietechnieken, was het noodzakelijk de Nieuwe Hollandse Waterlinie (ook wel Utrechtse Waterlinie genoemd), zoals in 3.4.5 beschreven, aan te passen. De forten uit de eerste fortenlinie van 1816-1824, die dicht tegen de stadsrand waren gelegen zoals fort Blauwkapel, waren verouderd. De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd geheel gemoderniseerd en met een aantal vestingwerken uitgebreid. Tussen 1867 en 1871 werd er een nieuwe reeks forten aangelegd, verder van de stad afgelegen en werden de forten Ruigenhoek en Voordorp gebouwd. Hoewel de forten in vorm en omvang verschilden, paste men bij de situering, inrichting en bewapening doorgaans dezelfde principes toe. Zo golden ook hier de bepalingen uit de Kringenwet van 1853, waardoor permanente bebouwing binnen de Kringen verboden was. Daarom ging men over tot de bouw van houten huizen binnen de kringen, die in geval van oorlog snel verwijderd konden worden. Vanwege kosten en geheimhouding werden de verspreide opstellingen buiten de forten voor artillerie (loopgraven, wachtposten en wegversperringen) en infanteristen pas aangelegd in een mobilisatieperiode. De waarde van de forten liep tijdens de Eerste Wereldoorlog door de inzet van vliegtuigen verder terug. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd in en bij de meeste forten nog een aantal betonnen kazematten en schuilplaatsen gebouwd. Een groot aantal van deze schuilplaatsen is nog aanwezig.

In de mobilisatieperiode 1939-1940 werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie voor het laatst in staat van verdediging gebracht. Op 12 mei 1940 werd er inundatie gelast. Helaas veel te laat, want de inundaties waren op 14 mei nog lang niet op peil. Nederland capituleerde als snel. Veel schade had men niet geleden. Wel waren op het eind van de Ruigenhoeksedijk, op grond van artikel 29 van de Kringenwet, een drietal boerderijen door brand weggeruimd. De eigenaren hadden indertijd toestemming gekregen binnen het schootsveld te bouwen, zij het op eigen risico.

Na de Tweede Wereldoorlog werden alle forten geleidelijk als vestigingswerk in de zin der wet opgeheven en kregen een andere bestemming.

Fort Blauwkapel

Omstreeks 1850 werd het oorpsronkelijk slechts uit aardwerken en een rondgaande gracht bestaande fort versterkt met een groot, gemetseld wachthuis van 20 bij 30 m. Het bevindt zich recht tegenover de brug aan de zuidzijde en is nog vrijwel volledig intact, zij het niet ongeschonden. De in 1880 gebouwde bomvrije kazerne en bergplaatsen in het oostelijk fortgedeelte zijn nog volledig intact. Voorts zijn nog aanwezig een voormalige fortwachterswoning en een zestal dichtgemetselde groepsschuilplaatsen van gewapend beton, daterend uit 1935-1940. De tankversperring die aan beide zijden van de weg, die dwars door het fort loopt, was aangebracht, is ook nog gedeeltelijk aanwezig. Tot 1954 behoorde Fort Blauwkapel tot de gemeente Maartensdijk.

Thans valt het onder de gemeente Utrecht.

Fort Voordorp

Ongeveer halverwege de Voordorpsedijk tussen fort Blauwkapel en De Bilt ligt het fort Voordorp, ingesloten door de Rijksweg A27, de spoorlijn Utrecht-Amersfoort en de Biltse Rading. Het fort, onderdeel van de tweede fortenlinie rond de stad Utrecht, is gebouwd tussen 1869-1870. De accessen van dit fort werden gevormd door de Voordorpsedijk, de Biltse straatweg, de Groenekansedijk en de spoorlijn Utrecht-Amersfoort.

Het fort heeft een vierhoekige, gebastionneerde plattegrond. Aanvankelijk was het fort bestemd voor de verdediging van de Voordorpsedijk die de inundaties in oost-westelijke richting doorsneed en werd omgelegd ten noorden van het fort. Tevens kon de Biltsestraatweg worden bestreken en vuursteun worden verleend aan de forten De Bilt en Blauwkapel. In 1878-1879 werden in verband met de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Amersfoort in de plattegrond enkele wijzigingen aangebracht, waardoor deze een minder regelmatige vorm kreeg.

In de periode 1914-1918 werd een 785 meter lange loopgraaf rond het fort aangelegd, welke na de oorlog weer werd geëgaliseerd. Een negental verspreide betonnen groepsschuilplaatsen uit deze periode zijn nog aanwezig, alsook 25 hardstenen grenspalen met de aanduiding O (afkorting voor ministerie van Oorlog). Binnen de 'Verboden Kring' zijn langs de Voordorpsedijk nog enkele houten huizen bewaard gebleven.

Fort Ruigenhoek

Fort Ruigenhoek dateert uit de tweede bouwperiode van de Nieuwe Hollandse Waterlinie (1867-1870). Het fort bevindt zich op het snijpunt van de Antoniedijk en de Ruigenhoeksedijk. Het was bedoeld om het acces dat door de genoemde dijken wordt gevormd, te verdedigen. Tevens kon de Hilversumse straatweg worden bestreken en vuursteun worden verleend aan de forten Blauwkapel en de De Gagel. Het vierhoekige verdedigingswerk met uitgebouwde bastions (gebastioneerd fort) is omringd door een brede, diepe gracht. Op het binnenfort bevindt zich een aantal bomvrije gebouwen. Voorts is er nog een aantal onderkomens van gewapend beton, gebouwd in de jaren 1914-1918 en 1935-1940, en nog een tweetal kazematten. De noordzijde van de fortgracht is al zo'n veertig jaar in functie als zwembad 'de kikker'.

4.4 NEDERZETTINGEN

Rond 1850 waren de dorpen nog besloten agrarische gemeenschappen. De structuur van het gebied was in wezen niet veranderd. Alle dorpen en buurtschappen hadden een sterk agrarisch karakter. De nederzettingen waren allen bepaald door de verkavelingsstructuur en doorgaande wegen. De bebouwing bestond voor een belangrijk deel uit boerderijstroken en verder uit gewone dorpsbebouwing met arbeiders- en rentenierswoningen, enkele land- en herenhuizen en publieke gebouwen, zoals kerk, school, gemeentehuis. Verder waren er nog bedrijfsgebouwen, zoals zuivelfabriekjes, molens en dergelijke.

Op het eind van de vorige eeuw steeg het aantal inwoners binnen dit gebied, met name in de dorpen Maartensdijk, Westbroek en Achttienhoven. Hollandse Rading stelde tot de eeuwwisseling nog helemaal weinig voor. Naast het verbeterde wegennet was de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Hilversum en een stimulans voor het ontstaan van woonforensisme in Maartensdijk en daarmee voor de verder ontwikkeling van de woonkernen. Sommige buurtschappen groeiden uit tot dorp, andere werden opgeslokt door de grotere kernen, stad of dorp.

4.4.1 Maartensdijk

In 1880 bestond de gemeente Maartensdijk uit de woonkernen Maartensdijk, Achterwetering en Hollandse Rading, Groenekan en Nieuwe Wetering, Zwarte water, Blauwkapel en Ruigenhoekse dijk, Biltstraat (Steinenburg) en Tuindorp.

Door het opdringen van Utrecht had Maartensdijk vóór 1850 al een gedeelte van het buurtschap Zwarte Water verloren aan Utrecht en nam de bebouwing aan de Ruigenhoeksedijk en in Blauwkapel nauwelijks toe. Het karakter van deze buurtschappen was na 1850 dan ook niet veranderd. Het buurtschap Achter Wetering, bestaande uit een boerderijstrook en de buitenplaats Persijn, behoorde tot het dorp Maartensdijk. Het aantal boerderijen nam hier op het eind van de vorige eeuw toe, maar het bleef een buurtschap. De bebouwing langs de Biltstraat en Biltse Vaart bekend stond bekend als het gehucht Biltstraat. Rond 1900 werd ten noorden van deze weg een rijtje villa's gebouwd, waardoor het gehucht de naam Steinenburg kreeg.

Op het eind van de vorige eeuw, na de aanleg van de spoorlijn met halte in 1874, steeg het aantal inwoners in Maartensdijk. Telde de gemeente (inclusief Hollandse Rading en Achter Wetering, Groenekan en Nieuwe Wetering, Blauwkapel en Ruigenhoeksche dijk, Steinenburg en Tuindorp) in 1858 nog 1.735 inwoners, in 1880 was dit aantal gestegen tot 2.033 en in 1900 tot 2.457 inwoners. Tussen 1900 en 1920 stagneerde de groei en bleef Maartensdijk qua ontwikkeling achter bij het rijk en provincie. In 1920 telde Maartensdijk 2.875 inwoners. Met de aanleg van 'Tuindorp' in het uiterste zuiden van de gemeente steeg het inwoneraantal tot 3.773. Het ontwerp van een tuindorp door architect Gordijn werd in gerealiseerd. Om de 250 meter werd een plantsoentje aangelegd. Door een wisselende rooilijn werd de gevreesde eentonigheid van de lange laan doorbroken. Deze bebouwing werd gezien als een "logische overgang" tussen de gesloten bebouwing van Utrecht en

het platteland van Maartensdijk. Deze uitbreiding gaf Maartensdijk iets meer speelruimte op financieel gebied, waardoor het natuurschoon niet verder aangetast hoefde te worden door andere uitbreidingen. Toen in 1940 'Tuindorp' min of meer voltooid was het aantal inwoners gestegen tot 10.625.

4.4.2 Hollandse Rading

Volgens oude kaarten waren hier tot ver in de vorige eeuw merendeels schaapskooien en enkele zeer verspreid liggende boerderijen gelegen en was er nauwelijks sprake van een buurtschap. Dankzij de verbeterde infrastructuur (treinhalte vanaf 1885) kwam na 1900 Hollandse Rading tot ontwikkeling. Evenals Maartensdijk kon Hollandse Rading nu profiteren van de toenemende behoefte aan openluchtrecreatie.

De bebouwing lag vooral aan de toenmalig begaanbare wegen, aan de zuidkant van de zanderige Rading (de oude bestandlijn tussen Holland en Utrecht; rading=raai=grens) èn aan weerszijden van de verharde Tolakkerweg. De nederzetting werd nu gaandeweg "Hollandse Rading" genoemd. In 1910 stond aan de interlokale Tolakkerweg nog geen enkel huis. Na 1915 vestigden zich "Aan de Rading" enkele burgers uit de grote stad. Hun behuizing gaf aan het gehucht een eerste aanzien. Vanaf 1920 telde het gehucht zo'n 20 huizen. Omstreeks 1925 kwam langs de Tolakkerweg aarzelend de bouw op gang van kleinere en grotere landhuizen en villa's. In 1927 telde het buurtschap in totaal 57 woningen en 187 zielen. De aanleg van de Spoorlaan in 1927-1935, de Oosterspoorlaan in 1930 en de Sparrenlaan met het plantsoentje in 1938, vormden een eerste uitbreiding van het buurtschap. De bebouwing was intussen sterk verdicht. De Dennelaan was toen nog maar een weggetje door het boerenland, enigszins verhard. Conform de gemeentelijke bouwverordening mocht aan de westzijde van de Tolakkerweg niet gebouwd worden. Toen in 1939 de provincie akkoord ging met een zgn. partieel uitbreidingsplan "Hollandse Rading-West', liet de grondeigenaar het afweten.

De stedebouwkundige structuur van de uitbreidingen werd bepaald door de ideëen die toendertijd heersten over de aanleg van tuinwijken alsook de verkavelingsstructuur. De gemeente bepaalde verder dat de bebouwing in het lanengebied bestond uit enkele en dubbele woonhuizen en landhuizen.

4.4.3 Groenekan/Nieuwe Wetering

De woonkernen Groenekan en Nieuwe Wetering werden in 1885 ontsloten. Ondanks enige groei werd het buurtschap Nieuw Wetering, waar de buitenplaats Beukenburg was gelegen, geen echt dorp maar kwam het uiteindelijk binnen de gemeente Groenekan te liggen. In 1928 werd de treinhalte hier weer opgeheven.

Voor Groenekan vormde de spoorlijn een grotere stimulans; hier was sinds 1918 de ESKEM (zie 4.2.5) gevestigd. Groenekan zelf bleef echter lange tijd niet meer dan een gehucht. Groenekan had evenals Maartensdijk een agrarisch karakter, maar naast de landbouw, lag het accent hier op de tuinbouw en boomkwekerij. De bebouwing bestond voornamelijk uit boerderijen die aan beide

zijden van de wetering op de kavelstroken waren geplaatst, kleine arbeiderswoningen en de buitenplaats Voordaan. Vreemd genoeg ontwikkelde het dorp zich pas goed nadat de treinhalte hier in 1934 werd gesloten voor het reizigersvervoer, toen het villapark Voordaan werd aangelegd.

aantal inwoners:

	1880	1890	1900	1930	1947	Indexcijfer 1880 = 100
Maartensdijk	2033		2457	3773	11699	575
Achttienhoven	513	597		613	888	173
Westbroek	929	1053		1164	1233	133

4.4.4 Westbroek en Achttienhoven

De voormalige gemeenten Westbroek en Achttienhoven kwamen wat vorm, ligging en structuur betreft veel met elkaar overeen en waren na 1850 niet wezenlijk veranderd. In de periode 1850-1940 waren Westbroek en Achtienhoven zelfstandige gemeenten. Op het eind van de vorige eeuw ontwikkelde beide gemeenten zich gestaag; het aantal inwoners nam toe en de boerdijstroken werden enigszins verdicht. In 1890 waren de inwonertallen van Achttienhoevn en Westbroek respectievelijk gestegen 597 en 1053 en in 1947 tot 888 en 1233. Het belangrijkste middel van bestaan in beide gemeenten was nog steeds het agrarisch bedrijf, vooral veeteelt. In 1880 was Westbroek in economisch opzicht het belangrijkst, alsook wat betreft oppervlakte en inwonertal. Het dorp telde toen al 65 boerenbedrijven in tegenstelling tot 30 in Maartensdijk. Na 1930 ging in beide gemeenten de tuinbouw een steeds grotere rol spelen. Bevonden de landbouwbedrijven zich voornamelijk aan de Kerkdijk, de tuinbedrijven kwamen vooral in de zuidelijke delen van de gemeenten voor.

De bebouwing was na 1850 niet veranderd, de boerderijen waren in aantal toegenomen. Kort voor 1880 was helaas het gemeentehuis van Achttienhoven, gelegen aan de huidige Dr.Welfferweg, door brand verwoest. In 1880 kreeg Westbroek een nieuw gemeentehuis, dat later ook dienst deed voor de gemeente Achttienhoven. Ook qua bebouwing was Westbroek dus het belangrijkst; hier bevond zich de hervormde kerk alsook het gemeenschappelijke gemeentehuis. In de tweede helft van de 19de eeuw werd de visuele karakteristiek van de dorpen verrijkt met de molen 'De Kraai', alsook met enkele herenhuizen 'Blauwhoef'(1888), ter plekke van het voormalige huis Collel Weerde (1672-1800), de burgemeesterswoning 'Tetterode' en het huis van het echtpaar F.C.C.Baron van Tuyl van Serooskerke van Zuilen en Lucille Agnes Baronesse van Lynden, gelegen aan de Kerkdijk in Westbroek. In het begin van deze eeuw kregen de beide gemeenten ook een schoolgebouw.

4.4.5 Verspreide bebouwing

In het patroon van de verspreide bebouwing, die niet in het groter geheel van de dorpen en buurtschappen zijn opgenomen, veranderde na 1850 vrijwel niets. Het betreft hier enkele in het land verspreide boerderijen en kleine arbeidershuisjes, onder ander langs de Kooidijk en in het noorden van de gemeente in het

bos richting de Vuursche nog te vinden zijn.

Buitenplaatsen en landgoederen
De eerste decennia na 1850 was de groei van Maartensdijk vrij beperkt. Het aantal buitenplaatsen bleef gelijk, maar het uiterlijk van de huizen zelf veranderde door verbouw of herbouw. Ook de omvang van de landgoederen veranderde door verkaveling van de grond en de bouw of afbraak van dienst- en bijgebouwen. In de tweede helft van de 19de eeuw veranderde de tuinstijl veelal in landschappelijke stijl.
-**Beukenburg** In de 1855 werd het laatste huis Beukenburg, op geörienteerd op Bilthoven, gebouwd en voorzien van een landschappelijk aangelegde tuin, ontworpen door Copijn. In 1925 was het oude huis niet meer rendabel en werd het afgebroken. Verspreid in het bos liggen nu nog een aantal 19de eeuwse huisjes waar vroeger de tuin- en bosmedewerkers van het landgoed woonden. Ook het koetshuis en de 18de eeuwse boerderij zijn nog aanwezig. Momenteel herinneren enkele slingerpaden en de droog gelegen slingervijver aan de voormalige tuinstructuur. In de loop der tijd is het landgoed gedeeltijk verkaveld. De vaas uit de tuin staat nu in de tuin van het later gebouwde verpleeghuis Beukenburg.
-**Biesbosch** Deze buitenplaats maakte in de tweede helft van de 19de eeuw plaats voor de woonwijk Steinenburg.
-**Bloeiendaal** In 1928 werd op het huis Bloeiendaal nog een verdieping gezet, in 1868 werd het huis afgebroken.
-Eyckenstein Omstreeks 1870 was het ongeveer 750 ha groot en strekte zich uit over Maartensdijk en De Bilt, alsmede Berkenstein, Ridderoord en d'Eycklekamp. In 1880 zijn de aan weerszijden aangebrachte uitbouwen gewijzigd en verhoogd en rond 1885 een orangerie gebouwd, die in het begin van de 19de eeuw weer werd afgebroken. Uit de tweede helft van de 19de eeuw dateren ook verschillende dienstwoningen, een tuinhuisje en en koetshuis in neo-classicistische stijl. Aan de andere kant van de weg, tegenover het huis, werd aan een groot open veld Klein Eyckenstein gebouwd. In 1882-1883 werd, naar een ontwerp van Leonard Springer, het park in landschappelijke stijl aangelegd en voorzien van verschillende exotische bomen. Thans zijn grote stukken van het landgoed verkocht, deels aan het sanatorium Berg en Bos, deels aan de stichting Utrechts Landschap, terwijl een ander gedeelte villapark is geworden. Ook in 1955 onderging het huis een kleine verbouwing.
-**Groenestein** In 1838 bestond het huis Groenstein nog, maar langer dan 1868 zal het niet bestaan hebben, toen ook Bloeiendaal werd afgebroken. Het huis was door de eeuwen heen uiterlijk niet wezenlijk veranderd. In 1936 werd de Biltse Straatweg naar het zuiden toe verbreed, nadat rond 1930 de Biltse Grift hiervoor al was verlegd. De plaats waar het huis heeft gestaan ligt onder de huidige straat, ter hoogte van de ponymanege.
-**Persijn** In 1878 is het huis op de kelders na gesloopt en vervangen door het huidige herenhuis, met stallen, koetshuis, fruitschuur, tuinmanswoning en oranjerie. Ook de tuin werd veranderd in land-schappelijke stijl. Aan het ontwerp van de tuin was een speciale wens van één van de vorige eigenaren verbonden. Deze wilde vanuit zijn raam een vrije doorkijk hebben op de

Domtoren van Utrecht. De huidige buitenplaats is het restant van een buitenplaats die zich tot ca. 1920 als een opstrekkend landgoed in noordelijke richting uitstrekte tot voorbij het gemeentehuis van Maartensdijk met een uitloop tot aan het Gooi. In 1918 werd het landgoed aan houthandelaren verkocht en bleef door ontbossing alleen het zuidelijke deel van het park over. Nadat in 1921 een groot gedeelte van het parkbos was verdwenen waren de gazons qua schaal te groot voor de gehele plaats en dit werd dit ondervangen door borders en boomgroepen. Na de Tweede Wereldoorlog zijn paardestal, koetsierswoning, kassen en orangerie gesloopt.
-**Rustenhoven** Het uiterlijk van het huis veranderde niet wezenlijk na 1850. De achterzijde van het huis dateert uit 1922. De tuin werd aangelegd door Copijn.
-**Voordaan** Het huidig huis Voordaan dateert uit de tweede helft van de 19de eeuw. Het park hierbij had landschappelijke aanleg. In 1919 werd het landgoed en huize Voordaan verkocht aan een de bouw- en exploitatiemaatschappij en verkaveld ten behoeve van een villapark.

Villawijken
Door de toegenomen mobiliteit rond de eeuwwisseling werd het voor welgestelden mogelijk zich definitief buiten de stad te vestigen. De huidige gemeente Maartensdijk heeft twee villagebieden. In Hollandse Rading ligt ten zuiden van de Vuursche Dreef een villagebied. De uiteenlopende villabebouwing ligt verspreid in een bos- en heideomgeving, veelal aan achterafweggetjes gelegen.

Het villapark Voordaan in Groenekan, is aangelegd op basis van de landschapelijke structuur van het voormalige park Voordaan. Hier is dan ook letterlijk sprake van een villapark. Het park werd aangelegd vanaf 1930. Kenmerken zijn de gebogen straten en dichte begroeiing met bomen en struiken.

Rond 1900 was er in Maartensdijk nog een ander villapark aangelegd. Het betreft het villacomplex Steinenburg, langs de weg Utrecht-De Bilt, dat sinds 1954 tot de gemeente De Bilt behoordt.

Sociale woningbouw
Met de uitbreiding van de diverse woonkernen werden ook woningbouwcomplexen aangelegd. Vóór 1940 zijn er in de gemeente Maartensdijk twee tuinwijkjes voor arbeiders of lage middenstand aangelegd ten westen van de Koningin Wilhelminaweg tegenover de voormalige ESKEM en in Maartensdijk aan de Tuinlaan, ten noorden van de Dorpsweg. Op kleine schaal waren her en der ook arbeiderswoningen gebouwd.

Forensisme en recreatie
Omdat Maartensdijk dicht bij de stad Utrecht lag en een goede verbinding had met deze, ontstond er aan het eind van de vorige eeuw het verschijnsel dagtoerisme. Vanuit het station Hollandse Rading stond was men gelijk in het bos en liep men gemakkelijk richting De Vuursche. Vanaf de halte Maartensdijk kon men zo langs de fraaie buitenplaatsen ook naar De Vuursche of de bossen

van De Bilt. Na 1900 kwam het woonforensisme steeds meer op, waardoor Maartensdijk groeide.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

In 1953 had Achttienhoven 922 inwoners en Westbroek 1290. Door grenswijzigingen van Utrecht met de randgemeenten moesten zowel Westbroek als Achttienhoven grondgebied aan Utrecht afstaan; de resterende noordelijke delen werden tot één (nieuwe) gemeente Westbroek samengevoegd. Op 1-1-1954 werd Achttienhoven bij Westbroek ingelijfd, maar na drie en een half jaar kwam er ook een einde aan het bestaan van de nieuw gevormde gemeente.

In 1954 vervielen Tuindorp, het resterende gedeelte van het buurtschap Zwarte Water en Blauwkapel tot de gemeente Utrecht en Steinenburg tot De Bilt. Had de gemeente Maartensdijk eind 1953 nog 12.398 inwoners, na de annexatie van Tuindorp, waren dit er nog slechts 4.820. Het verlies aan gebied en inwoners werd enigszins gecompenseerd, toen per 1 juli 1957 het noordelijk gedeelte van Westbroek en een klein gedeelte Tienhoven aan de gemeente Maartensdijk werd toegevoegd. Het zuidelijk deel, waarin naderhand het recreatiegebied 'De Maarsseveense Plassen' werd aangelegd, ging over naar de gemeente Maarssen. De gemeente Maartensdijk bestaat sinds die tijd uit vier woonkernen: het dorp Maartensdijk, Hollandse Rading, Westbroek-Achttienhoven en Groenekan.

De annexaties betekenden een terugval van het inwonertal van Maartensdijk. De toevoeging van Westbroek luidde echter weer een opbloei in, die na 1950 doorzette. Na 1945 ontwikkelde Maartensdijk zich steeds meer als een stedelijk gebied. In de verschillende woonkernen werden nieuwbouwwijken aangelegd. In Hollandse Rading werd de wijk ten oosten van de spoorlijn uitgebreid en veel later kwam er ten westen van de Tolakkerweg een dorpsuitbreiding tot stand. De Tolakkerweg werd verder volgebouwd en uitgebreid met twee pleinen 'het vierkantje' en 'het rondje'. In Maartensdijk werd de Prinsenlaan en omgeving (Clauslaan, Julianalaan etc.) volgebouwd in twee fasen. Deze woonwijken werden opengesteld voor gegadigden van buiten, waardoor een migratiesurplus ontstond. Tegelijkertijd nam ook de bedrijvigheid in de woonkernen toe. De grootste impuls kreeg Maartensdijk in de jaren 70-80, evenals Westbroek. Achttienhoven daarentegen groeide nauwelijks. Na 1950 werd het villapark in Groenekan gedeeltelijk uitgebreid.

Door de voortgaande urbanisatie vanaf 1950, de modernisering en schaalvergroting in de landbouw raakten ook steeds meer boerderijen hun agrarische functie kwijt en kregen een woonfunctie. Door verdere verkaveling van het boerenland, werd de lintbebouwing in de dorpen verder verdicht. Het is de vraag of men de gemeente Maartensdijk thans nog een uitgesproken agrarische gemeente mag noemen. De bij uitstek practisch geheel agrarische gemeentedelen Maartensdijk (dorp) en Westbroek maken nog niet de helft uit van de totale gemeente. Maartensdijk wordt steeds meer gezocht als woonoord voor mensen, die het leven en wonen in een drukke stad willen ontvluchten. Het aantal mensen wordt bepaald door de beschikbare woongelegenheid hier in de gemeente. In 1990 was de bevolking drie maal zo groot als in 1880. De bevolking van de nieuwe gemeente Maartensdijk was als volgt opgebouwd:

	1958	1990
Maartensdijk (dorp) :	1784	5035
Groenekan :	2465	1925
Westbroek :	1109	1171
Hollandse Rading :	1206	1263
totaal inwonertal :	6564	9393

Groenekan is nog wel landelijk, maar binnen de grenzen heeft zich langzamerhand een industrieterrein ontwikeld in een smalle zone langs de Koningin Wilhelminaweg, van Groenekan naar Blauwkapel lopend. In Maartensdijk bevindt zich ten noorden van het gemeentehuis langs de Koningin Wilhelminaweg een tweede industriestrook. Ondanks deze industrie heeft de gemeente Maartensdijk echter nog steeds haar dorpse karakter behouden.

Door de toegenomen mobiliteit (woon-werkverkeer) steeg de vraag naar goede verbindingen. Vooral het toegenomen autogebruik leidde tot het verbeteren van veel bestaande wegen en de aanleg van nieuwe autowegen en autosnelwegen. Voor de aanleg van de A27 (Utrecht-Hilversum) en het bouwrijp maken van de grond voor nieuwbouwwijken werd op verschillende plaatsen pleistoceen zand uit de ondergrond gewonnen. Zo is het gat van Groenekan, de plas tussen de Groenekanseweg en fort Voordorp, ontstaan. De planning is dat deze plas in het toekomstige 'Noorder Park' een recreatieve functie krijgt.

Door de toenemende hoeveelheid vrije tijd nam de laatste jaren ook de behoefte aan recreatiegebieden toe. Hiertoe werden kleinere gebieden speciaal voor recreatiedoeleinden ingericht. Hierbij speelt ook de ontwikkeling van het Noorderpark, aan de noordzijde van Utrecht en de zuidzijde van Maartensdijk, een rol.

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Dorpskernen vóór 1850:

De historisch-ruimtelijke structuur van het dorpen Maartensdijk, Westbroek en Achttienhoven wordt bepaald door de cope ontginningsstructuur binnen het gebied. Vóór 1850 waren Hollandse Rading en Groenekan, evenals Nieuwe Wetering, Achter Wetering, Blauwkapel, Ruigenhoeksedijk en Zwarte Water, slechts buurtschappen, Maartensdijk. Westbroek en Achttienhoven hadden zich al tot dorp ontwikeld. De dorpen zijn alle op een voormalige ontginningsbasis met wetering gelegen. De rechtlijnige verkavelingsstructuur, is vóór 1850 nog overal herkenbaar, alsook de inrichting van de gebied. De strookvormige percelering met sloten als perceelsgrenzen staan haaks op de ontginningsbasis.

Maartensdijk:
Voor de ontwikkeling van het dorp Maartensdijk was mede van belang dat de wetering, aansloot op de Praamgracht, waardoor men via Maartensdijk gemakkelijk van Utrecht naar Soest kon. De Dorpsweg, gelegen langs deze wetering, vormt dan ook de hoofdstructuur van het dorp. De bebouwing, voor het overgrote deel van na 1850, wordt gedomineerd door boerderijbebouwing en het kerkplein met kerk, hier en daar afgewisseld met andere bebouwing. Een enkele boerderij gaat terug tot de 17de of 18de eeuw, de kerk dateert uit de 15de eeuw.

Westbroek en Achttienhoven
In historisch-ruimtelijke structuur van Westbroek en Achttienhoven wordt bepaald door de Kerkdijk en de huidige Dr.Welfferweg (vroeger ook Kerkdijk) met weteringen, de voormalige ontginningsbasis van het gebied en haaks hierop gesitueerd de huidige Burg. Huydecoperweg met Achttienhovense vaart, de scheiding tussen de polders Westbroek en Achttienhoven. De bebouwing wordt gedomineerd door de kerk, enkele huizen en boerderijen. Ten noordoosten van de Kerkdijk is de karakteristiek vrij open, ten zuidwesten van de dijk meer gesloten. Deze situatie blijft tot 1850 gehandhaafd.

1.1.2 Overige dorpsgebieden vóór 1850

Verspreide bebouwing vóór 1850 vinden we met name langs de weteringen. De bebouwing bestaat uit boerderijen en landhuizen (zie 3.5.4). De boerderijen zijn aan weerszijden van de wetering gesitueerd, op de kop van de kavels, iets van de weg (wetering) terug en op regelmatige afstanden van elkaar gelegen.

1.1.3 Dorpsgebieden 1850-1940

Rond 1850 waren de dorpen nog besloten agrarische gemeenschappen. De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied was in wezen niet veranderd en is tot op heden nog herkenbaar. Alle dorpen en buurtschappen hadden een sterk agrarisch karakter. De nederzettingen waren allen bepaald door de verkavelingsstructuur en doorgaande wegen. De bebouwing bestond voor een belangrijk deel uit boerderijstroken en verder uit gewone dorpsbebouwing.

Op het eind van de vorige eeuw steeg het aantal inwoners binnen dit gebied, met name in de dorpen Maartensdijk, Westbroek en Achttienhoven. Hollandse Rading stelde tot de eeuwwisseling nog helemaal niets voor. Naast het verbeterde wegennet was de aanleg van de spoorlijn Utrecht-Hilversum in 1874 een stimulans voor het ontstaan van woonforensisme en daarmee voor de verder ontwikkeling van de woonkernen. De infrastructuur werd steeds verder verbeterd. Sommige buurtschappen groeiden uit tot dorp, andere werden opgeslokt door de grotere kernen, stad of dorp.

Vanaf het eind van de vorige eeuw tot 1930 wordt er wel gebouwd, maar van een structurele verandering is geen spraken. De dorpsgebieden verdichten wel. Tussen 1930 en 1940 zijn er maar weinig uitbreidingsgebieden. In Hollandse Rading verschijnt een uitbreiding ten oosten van de spoorlijn (zie 4.4.2), in Maartensdijk vinden we enige uitbreiding ten zuiden van de Dorpsweg, in Groenekan de ontwikkeling van het villapark Voordaan en in het uiterste zuiden van de toenmalige gemeente een tuindorp. Kleinere uitbreidingen hebben pas plaatsgevonden na de 2e Wereldoorlog (zie 5). Van echte verstedelijking is in de gemeente Maartensdijk pas sprake vanaf 1970.

1.1.4 Villagebieden 1850-1940

Door de toegenomen mobiliteit rond de eeuwwisseling werd het voor welgestelden mogelijk zich definitief buiten de stad te vestigen. Als gevolg hiervan heeft de gemeente Maartensdijk enkele villagebieden, waaronder één villapark. De villagebieden zijn alle gelegen in het oostelijk deel van de gemeente, vanwege de bodemstructuur. Landschappelijk had dit gebied al meer bieden dan het vlakke uitgestrekte polderlandschap van Westbroek-Achttienhoven. Het belangrijkste villagebied is het villapark Voordaan. De stedbouwkundige structuur van het villagebied is gebaseerd op de landschappelijke structuur van het voormalige park Voordaan. Doordat de paden van dit park zijn verhard, de beplanting en open ruimten zoveel mogelijk gespaard en de bebouwing aan de omgeving is aangepast, is de visuele karakteristiek van het park voor een groot deel bewaard gebleven. De nieuwe villabestemming is uitstekend ingepast in de bestaande parkstructuren. Ook destraatnamen zijn aangepast aan de landschappelijke structuur. Ten zuiden van villapark Voordaan, aan de overzijde van de Groenekanseweg vinden ook enkele villa's, gedeeltelijk op grondgebied van de voormalige overplaats gelegen.

Een ander villagebied is gelegen in Hollandse Rading, ten oosten van de Spoorlaan en ten zuiden van de Vuursche Dreef. De uiteenlopende villabebouwing ligt verspreid in een bos- en heideomgeving, veelal aan achterafweggetjes gelegen.

Her en der vinden we nog enige villabebouwing, onder andere langs de Tolakkerweg en de Kon.Wilhelminaweg, maar van een echt villagebied is hier geen sprake.

1.1.5 Tuinwijken

Op het uiterste zuiden van de gemeente werd vanaf 1930 een tuinwijk, ontworpen door Gordijn, aangelegd. Om de 250 meter werd een plantsoentje aangelegd. Door een wisselende rooilijn werd de gevreesde eentonigheid doorbroken. Deze bebouwing werd gezien als een "logische overgang" tussen de gesloten bebouwing van Utrecht en het platteland van Maartensdijk. Doordat dit gedeelte van de gemeente Maartensdijk in 1954 naar Utrecht ging, verloor Maartensdijk haar tuinwijk. Deze tuinwijk is in Utrecht bekend als Tuindorp. Een zelfde tuinwijk had men ten westen van de Tolaakerweg in Hollandse Rading willen aanleggen, maar dit plan is nooit tot uitvoering gekomen. Wel zijn er kleine complexjes met tuinwoningen gebouwd, ten westen van de Kon.Wilhelmaweg tussen Blauwkapel en Groenekan (het rode dorp) en in Maartensdijk aan de tuinlaan. Verder waren echte tuinwijken ook niet nodig in Maartensdijk, daar de meeste huizen ruim van grond voorzien waren en men dus al 'buiten' woonde.

1.1.5 Overige gebieden 1850-1940

Industrie
Groenekan heeft één industriële vestiging gehad, die van belang was voor zowel Utrechtse als Groenekanse bevolking; de ESKEM (zie 4.2.4). Op zeer beperkte schaal vestigden zich daarna enkele bedrijven in Groenekan en ontwikkelde zich een smalle zone ten oosten van de Koningin Wilhelminaweg, van Groenekan naar Blauwkapel lopend. In Maartensdijk bevindt zich ten noorden van het gemeentehuis langs de Koningin Wilhelminaweg een tweede industriestrook. Ondanks deze industrie heeft de gemeente Maartensdijk echter nog steeds haar dorpse karakter behouden.

1.2. GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Buitenplaatsen en landgoederen tot circa 1940

Onder een buitenplaats wordt een landhuis of kasteel met bijgebouwen, park en/of tuin verstaan. Van een landgoed is sprake als ook boerderijen, bouw- en weilanden en/of bossen bij de bezittingen behoren. De buitenplaatsen in de gemeente Maartensdijk kunnen strikt genomen niet alle als landgoed gekenschetst worden vanwege het ontbreken van bijbehorende landerijen (bijv. Voordaan en Rustenhoven). De definitie van een buitenplaats is wel op alle buitenplaatsen van toepassing.

De buitenplaatsen in Maartensdijk maken deel uit van een reeks landgoederen en buitenplaatsen langs de Utrechtse Heuvelrug. Voor de aanleg van de buitenplaatsen werd gebruik gemaak van het aanwezige landschap. Eyckenstein, Rustenhoven, Beukenburg en Voordaan liggen in het overgangsgebied van heuvelrug naar polder-

landschap. Persijn is het verst van de heuvelrug af gelegen en ligt visueel gezien midden in het polderlandschap. De buitenplaats is echter gelegen op en dekzandrug, waardoor ook hier parkaanleg mogelijk was. Persijn is zeer markant gelegen langs de doorgaande route Utrecht-Hilversum; het vertegenwoordigt een soort bakenfunctie, als laatste buitenplaats binnen de reeks buitenplaatsen van de heuevelrug en als toegang tot het vlakke weidegebied. De oriëntatie van Persijn is gericht op de heuvelrug.

De structuur van de buitenplaatsen wordt bepaald door de verschillende aanleg- en bebouwingsvormen. Ook de oriëntatie, de interne structuur, de situering van het hoofdgebouw en bijgebouwen, de liging ten opzichte van een weg en eventueel een overplaats zijn bepalend voor de visuele karakteristiek van de buitenplaatsen (zie 3.5.4 en 4.4.5).

Medebepalend voor de visuele karakteristiek van de buitenplaatsen alsook de onderlinge relatie tussen de buitenplaatsen is de park- en tuinaaleg. Alle buitenplaatsen in Maartensdijk zijn voorzien van een landschappelijke aanleg met gebogen paden, slingervijver, a-symmetrisch gegroepeerde boomgroepen, enz. Van groot belang zijn de zichtlijnen, waardoor de relatie van de relatief besloten buitenplaats en het omliggende open agrarisch gebied en bosgebied wordt geëffectueerd. Opmerkelijk is de zichtas vanuit Persijn gericht op de Domtoren van Utrecht.

De functie van de buitenplaatsen is gedeeltelijk veranderd. Behalve Persijn, waarin een opleidingsinstituut is gevestigd, hebben alle buitenplaatsen nog een woonfunctie. Rustenhoven heeft er nog de functie van museum bijgekregen.

1.2.2 Boerderijstroken

Een kenmerk van cope-ontginningen is de situering van de boerderijen aan de ontginningsbasis. In Maartensdijk kennen we hiervan verschillende voorbeelden. Een groot aantal van deze boerderijstroken is uitvoerig besproken, daar een groot deel van deze stroken als zelfstandige buurtschappen fungeerden of behoorden tot de verschillende dorpsgebieden.
Boerderijstroken komen voor: in Maartensdijk aan weerszijden van de Dorpsweg en langs de Achterweteringseweg. In Groenekan langs de Groenekanseweg, de Voordorpsedijk, de Ruigenhoeksedijk en de Nieuwe Wetering. In Achttienhoven en Westbroek langs de Kerkdijk, de Dr.Welfferweg en de Kooidijk.

Bebouwingsstroken bestaan uit boerderijen die veelal op regelmatige afstand van elkaar, op de kop van de kavels gesitueerd zijn. De boerderijen zijn al dan niet aan beide zijden van de ontginningsbasis gelegen. De erfindeling per boerderij is meestal identiek. De boerderijen zij bijna allen van de weg of de wetering af gescheiden door een voortuin. In Westbroek en Achttienhoven zijn deze boerenvoortuinen nog vrijwel origineel. Het woongedeelte van de boerderijen is naar de weg gekeerd, het achterliggende bedrijfsgedeelte naar het achterliggende land. Hierdoor wordt het contrast tussen de (relatieve) beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende land geaccentueerd. De oriëntatie van de boerderijen sluit dus aan op de perceelsoriëntatie. De oorpsronkelijke hoevebreedte is vrijwel

overal gehandhaafd.

Kenmerkend voor de boerderijstroken is het relatief open karakter en de sterke visuele relatie met het agrarisch gebied. Op sommige plaatsen worden de boerderijstroken verdicht, door de bouw van kleine vrijstaande woningen voor bejaarde boeren, meestal gesitueerd ter plekke van de vroegere moestuin of fruitweide.

1.2.3 Bebouwingslinten tot circa 1940

Hieronder worden de bebouwingslinten besproken, die niet onder boerderijstroken vallen. Aan de Tolakkerweg ligt een bebouwinglint, dat door twee pleinen 'het rondje' en 'het vierkantje' wordt doorbroken. Een tweede bebouwingslint vinden we ten oosten van de Kon.Wilhelminaweg, van Groenekan richting Nieuwe Wetering. Beide linten bestaan voornamelijk uit kleine villabebouwing en middenstandswoningen, gedeeltelijk vrijstaand en gedeelteijk complexmatig gebouwd. Een derde bebouwingslint treffen we aan langs beide zijden van de Kon.Wilhelminaweg, van Groenekan naar Blauwkapel lopend. De bebouwing is hier kleinschaliger met veel arbeiderswoningen en kleine middenstand. De bebouwing is ook hier gedeeltelijk vrijstaand of complexmatig gebouwd, zoals het 'rode dorp'.

1.2.4 Verdedigingswerken vóór 1850 en 1850-1940

Onderdelen van de militaire infrastructuur (forten, bunkers, kazematten), voor zover nier onder lineaire structuren vallend. Maartensdijk beschikt nog steeds over twee forten, fort Ruigenhoek en het fort aan de Voordorpsedijk. De forten zijn omgeven door verspreid liggende schuilplaatsen, die nog steeds goed herkenbaar zijn (zie 3.4.5 en 4.3.4).

1.2.5 (Openbare) groengebieden

De (openbare) groengebieden worden onder meer gevormd door de (voormalige) buitenplaatsgebieden, (openbare) parken, pleinen en begraafplaatsen. De (openbare) groengebieden in de gemeente Maartensdijk worden grotendeels vertegenwoordigd door de buitenplaatsen. Daarbij zijn de parken van Eyckenstein en Persijn de belangrijkste, omdat ze nog vrij origineel zijn. De inrichting is landschappelijk met kenmerkende structuren als een slingervijver, glooiend terein, en bossages afgewisseld met open stukken terrein. Het park van Rustenhoven heeft gedeeltelijk haar aanlegstructuur behouden, maar is gedeeltelijk verkaveld en dus kleiner dan voorheen. Ook het park Voordaan is verkaveld ten behoeve van een villapark. De landschappelijke structuur is overgenomen in de aanleg van het villapark, maar door de villabebouwing is de beleving toch veranderd, De restanten van het park Beukenburg zijn nog ruimschoots aanwezig. De landschappelijke structuren zijn nog vrij herkenbaar in het bos- en weidegebied.

Daarnaast heeft Maartensdijk nog openbare groengebieden in de vorm van begraafplaatsen. De begraafplaatsen zijn gelegen in

Maartensdijk aan de Dierenriem, in Groenekan ten zuiden van de Groenekanse weg, één in Hollandse Rading en één begraafplaats in Westbroek achter de kerk. Wat aanleg betreft zijn al deze begraafplaatsen niet bijzonder. Typerend is de beplanting met coniferen op de begraafplaatsen van Maartensdijk en Groenekan.

1.2.6 Lineaire structuren vóór en na 1850

Voor Maartensdijk zijn uiteenlopende lineaire structuren van belang. Ten eerste de verkavelingsstructuren met weteringen, sloten, dijken (wegen) en kaden (paden), die herinneren aan de cope-ontginningen. Deze structuren zijn nog herkenbaar in het gehele gebied en daardoor typerend voor het gebied. Van belang zijn de scheidingsstructuren (vaarten) tussen de verschillende polders, zoals die nog herkenbaar zijn tussen Westbroek en Achttienhoven en tussen Achttienhoven en Achter Wetering.

Verder zijn de grensmarkeringen in Hollandse Rading van belang, die de grens aangeven tussen het voormalige Graafschap Holand en het Sticht.

Samenvatting

De historisch-ruimtelijke structuur van de gemeente Maartensdijk is een direct gevolg van de methode van ontginning die in de middeleeuwen is toegepast, namelijk de cope-ontginning. De hoofdstructuren van de dorpskernen bestaan uit voormalige ontginningsbases Maartensdijk, Groenekan, Westbroek en Achttienhoven. In Hollandse Rading wordt de hoofdstructuur gevormd door de achter- of eindwetering van zo'n ontginning en de voormalige grenslijn tussen Holland en het Sticht. Haaks op de hoofd-structuur staan de dwarswegen (weteringen en vaarten) en de sloten die de perceelsgrenzen bepalen. De structuren van de dorpen en buitenplaatsen zijn in deze hoofdstructuur ingepast.

Door de aanwezigheid en het functioneren van enerzijds boerderijen en anderzijds buitenplaatsen is een gevarieerd landschap ontstaan. Door de mate van beplanting contrasteren de buitenplaatsen sterk met de boerderijerven. De tot de landgoederen behorende bossen bepalen de beslotenheid van landgoederen in contrast met de opneheid van het agrarische landschap.

De historisch-ruimtelijke structuur is ruim vóór 1850 ontstaan, en in de periode 1850-1940 niet wezenlijk veranderd. Er heeft zich sindsdien verdichting van de bebouwing voorgedaan in alle woonkernen (zie 4.4.1 tot en met 4.4.5). Pas na 1945 is de oude nederzettingsstructuur doorbroken, door de bouw van nieuwe woonwijken (zie 5).

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de bebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Bij het formulier is zonodig een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;
2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 structuur: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;

2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;

3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;

4. **gaafheid**: de matewaarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorpsronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde 1 = zeer hoog, 2 = hoog en 3 = redelijk.
Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE MAARTENSDIJK

In de gemeente Maartensdijk zijn 6 gebieden met bijzondere waarden te onderscheiden.

1. Eyckenstein/Rustenhoven (Maartensdijk)
2. Dorpsweg (Maartensdijk)
3. Beukenburg/Voordaan (Groenekan/Nieuwe Wetering)
4. Achterwetering/Achttienhoven/Persijn
5. Dorpskern Westbroek
6. Kerkdijk (Westbroek)

Het eerst genoemde gebied bestaat uit 'buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940'. Het tweede gebied wordt gevormd door een 'boerderijstrook vóór 1850 en 1850-1940', waarbinnen een gedeelte van de 'dorpskern vóór 1850' is gelegen. Beide gebieden zijn in Maartensdijk gelegen. Het derde gebied, gelegen in Groenekan en zich uitstrekkend tot de Nieuwe Wetering, betreft een combinatie van 'Buitenplaatsen en landgoederen vóór 1850 en 1850-1940', 'openbaar groengebied' en 'villagebied 1850-1940' dat zich op het grondgebied van de voormalige buitenplaats Voordaan heeft ontwikkeld. In het voormalige Achttienhoven en langs de Achter-wetering bestaat het gebied met bijzondere waarden uit een 'boerderijstrook vóór 1850 en 1850-1940' in combinatie met een 'buitenplaats vóór 1850 en 1850-1940'. Het vijfde gebied betreft een 'dorpskern vóór 1850 en 1850-1940' gelegen in Westbroek en het voormalige Achttienhoven, dat gedeeltelijk beschermd dorpsgezicht is. De 'boerderijstrook vóór 1850 en 1850-1940' in Westbroek vormt het zesde gebied met bijzondere waarden. Evenals de andere boerdrijstroken, is deze als cope-ontginning ontstaan.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : MTDK GBW 1
inventarisatiegebied: Veenweide
gemeente : Maartensdijk
naam : Eyckenstein/Rustenhoven
gebiedstype : buitenplaatsen en landgoederen vóór en 1850-1940
inv. datum : juni 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 12
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : neen

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing	x		
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing	x		

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit de buitenplaatsen Eyckenstein en Rustenhoven. Het betreft een deel van een reeks landgoederen en buitenplaatsen gelegen in het landschap van de Utrechtse Heuvelrug. De buitenplaatsen liggen in Maartensdijk geconcentreerd langs de weg Dorpsweg, de verbindingsweg van Utrecht via Maartensdijk naar Soestdijk. Het gebied, dat in het noord-oostelijk deel van de gemeente Maartensdijk is gelegen, sluit aan bij een gelijksoortig 'gebied met bijzondere waarden' in De Bilt (BLT GBW 5) en bij het 'gebied met bijzondere waarden' in Maartensdijk zelf (MTDK GBW2).

Het neo-klassieke landhuis Eyckenstein (omstreeks 1825), van origine 16de eeuws, is omgeven door een groot parkbos met aan de zuidzijde van de Dorpsweg een overplaats. Hier en daar zijn nog elementen van de vroegere formele tuinaanleg te herkennen in brede open stroken, zichtassen en lanen. De hoofstructuur van

het park wordt gevormd door de latere landschappelijke aanleg uit 1882-1883, naar een ontwerp van Leonard Springer. De serpentine-vormige vijver vormt in deze aanleg de verbindende schakel tussen huis en omgeving. Slingerende paden voeren langs de verschillende onderdelen van het landgoed, zoals het huis (Dorpsweg 193), het tuinhuisje, het koetshuis, vroeger ook de orangerie, diverse heuveltjes, etc. Belangrijk onderdeel van de aanleg zijn de doorzichten vanuit het huis alsook vanuit het park naar het huis. De 'Gezichtlaan' verschafte zicht vanuit het huis op bezoekers vanuit De Bilt komende. Een andere zichtlijn is gericht op 'Klein Eyckenstein' (1850-1875, Dorpsweg 266), gelegen in het zuidelijk deel van de overplaats. De beplanting is in coulissen opgebouwd, gevormd door groepen bomen en struiken.

Het van 18de en gedeeltelijk 19de eeuwse Rustenhoven wordt gevormd door het landhuis met koetshuis, een tuinmanswoning (Aanlegsteeg 17) en een grafkelder (Aanlegsteeg ongenummerd). Rustenhoven is omgeven door een parkbos, door Copijn in landschappelijke stijl aangelegd. In het begin van deze eeuw is het landgoed gedeeltelijk verkaveld ten behoeve van villa 'Het Landhuis' (Aanlegsteeg 4) met tuinmanswoning (Dorpsweg 175), waardoor de oorspronkelijke parkstructuur is aangetast. De visuele karkteristiek van Rustenhoven zelf is door deze verkaveling niet aangetast. De open ruimten rondom het huis, de overplaats met bebouwing (Dorpsweg 264) en de beplanting zijn bepalend hiervoor.

De waarde van het gebied is gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven oorspronkelijk karakter, de interne samenhang, alsook de onderlinge relatie van de buitenplaatsen. Van waarde is ook de bewaard gebleven relatie tussen de buitenplaatsen en het omliggende agrarisch gebied en het bosgebied.

De structuur van deze buitenplaatsen wordt bepaald door de verscheidene aanleg- en bebouwingsvormen. Wat de aanleg betreft zijn alle buitenplaatsen op de Dorpsweg, de weg naar Soestdijk, geörienteerd. Ze zijn beide van de weg teruggelegen, uitkijkend naar de overplaatsen en visueel aan elkaar gerelateerd door de bebouwing die tot de buitenplaatsen behoorde. De zichtassen versterken de landschappelijke hoofdstructuur. De structuur als geheel met de diverse bebouwing is, in combinatie met de beplanting, bepalend voor de visuele karakteristiek.

De woonfunctie van de huizen bleef gedeeltelijk gehandhaafd, zij het dat in Rustenhoven sinds enige jaren Het Barometermuseum is gevestigd, een historische bestemming die het huis alleen maar ten goede komt.

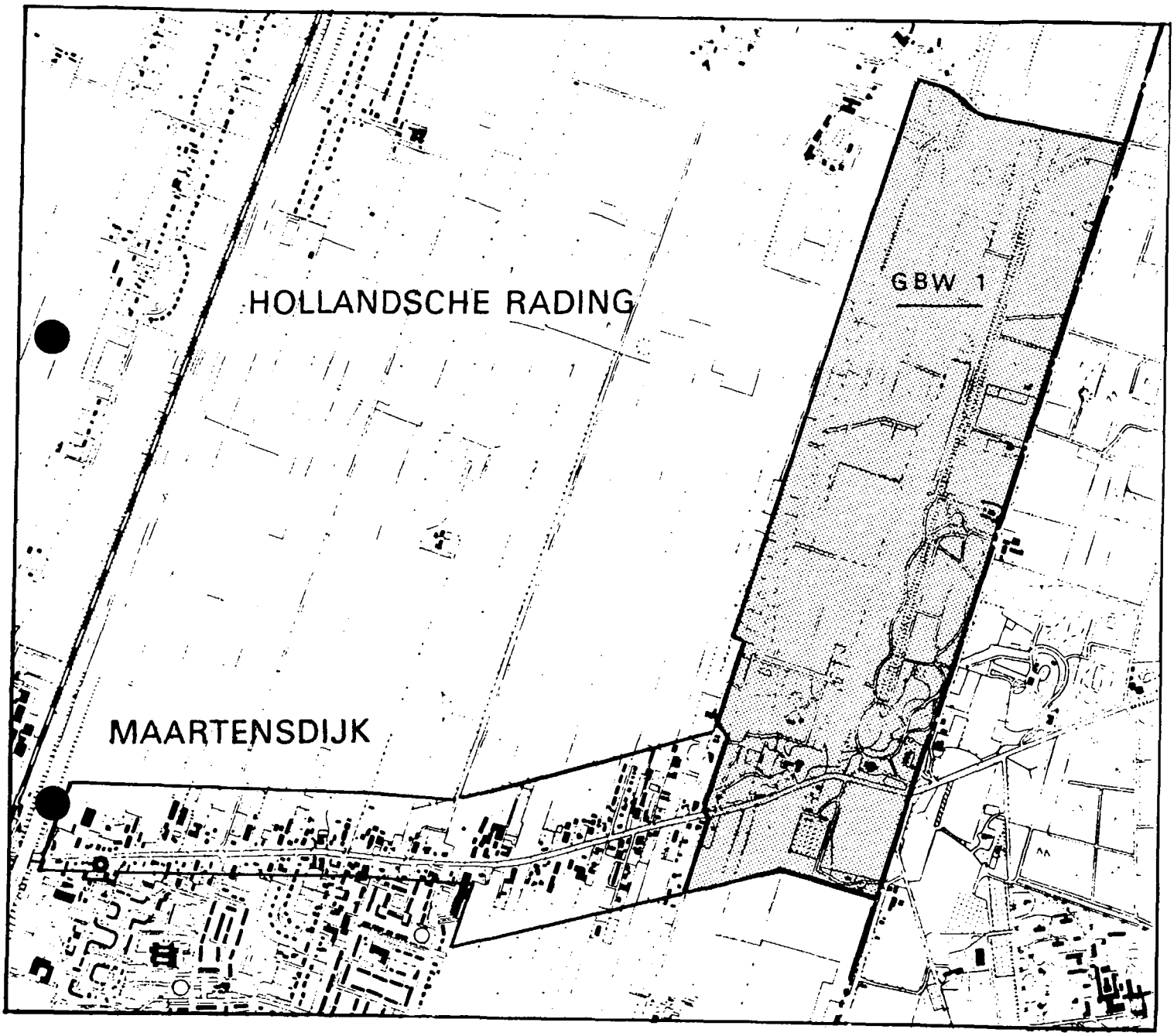

Afb. 14 Gebied met bijzondere waarden MTDK GBW 1

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : MTDK GBW 2
inventarisatiegebied: Veenweide
gemeente : Maartensdijk
naam : dorpsweg
gebiedstype : boerderijstrook vóór 1850 en 1850-1940; dorpskern vóór 1850
inv. datum : juni 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 41
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : neen

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden wordt gevormd door een boerderijstrook met een klein gedeelte van de dorpskern rondom de kerk. Het gebied sluit aan bij een ander 'gebied met bijzondere waarden' in Maartensdijk (MTDK GBW 1).

De kwaliteit van het gebied is primair gelegen in de nog voor een belangrijk deel herkenbare karakteristiek van de boerderijstrook binnen de hoofdstructuur van de cope-ontginningen in het gebied.

Waardebepalend voor de boerderijstrook is de ruimtelijke hoofdstructuur, in combinatie met de erfinrichting en de historische boerderijbebouwing. De boerderijen hebben overwegend een 19de eeuws karakter, maar een enkele boerderij gaat terug tot de 17de of 18de eeuw. De historisch-ruimtelijke structuur wordt bepaald door de Dorpsweg met wetering (Praamgracht), de voormalige ontginningsbases binnen het gebied. De strookvormige

percelering met sloten als perceelsgrenzen, haaks op de ontginningsbasis, is aan het oostelijk deel en de noordzijde van het westelijk deel van de boerderijstrook nog goed zichtbaar. Hier is de visuele relatie met het achterland nog aanwezig. Aan de zuidwestelijke zijde van de Dorpsweg is de percelering nauwelijks meer herkenbaar.

De bebouwing bestaat voornamelijk uit boerderijen, hier en daar afgewisseld met andere bebouwing. De boerderijen staan vrijwel alle vooraan op de kavels, iets van de weg terug en op regelmatige afstanden van elkaar gelegen, met het woongedeelte naar de weg gekeerd en het bedrijfsgedeelte naar het achterliggende land. De oorpsronkelijke hoevebreedte is aan de zuidwestelijke zijde niet meer herkenbaar. De oriëntatie van de boerderijen sluit aan bij de perceelsoriëntatie. De boerderijen zijn in een aantal gevallen monumentaal en in de meeste gevallen beeldbepalend.

Behalve aan de zuidwestelijke zijde, is het oorspronkelijke open weidegebied nog goed zichtbaar. Het contrast tussen de (relatieve) beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende agrarische gebied is bepalend voor de visuele karakteristiek van de boerderijstrook. Aan de zuidwestelijke zijde is de visuele karakteristiek veranderd door verdichting. Typerend is dat de dorpsbebouwing zich ter zelfder zijde als de kerk ontwikkeld heeft. Hierdoor wordt de gesloten-heid aan de zuidwestelijke zijde versterkt en anderzijds de open bebouwing aan de noordzijde, als overgang naar het open gebied geaccentueerd. Het gaat hier om een historische ontwikkeling, die als zodanig ook van waarde is voor het gebied. Een verder verdichting van de noordzijde zou echter een bedreiging voor het gebied vormen.

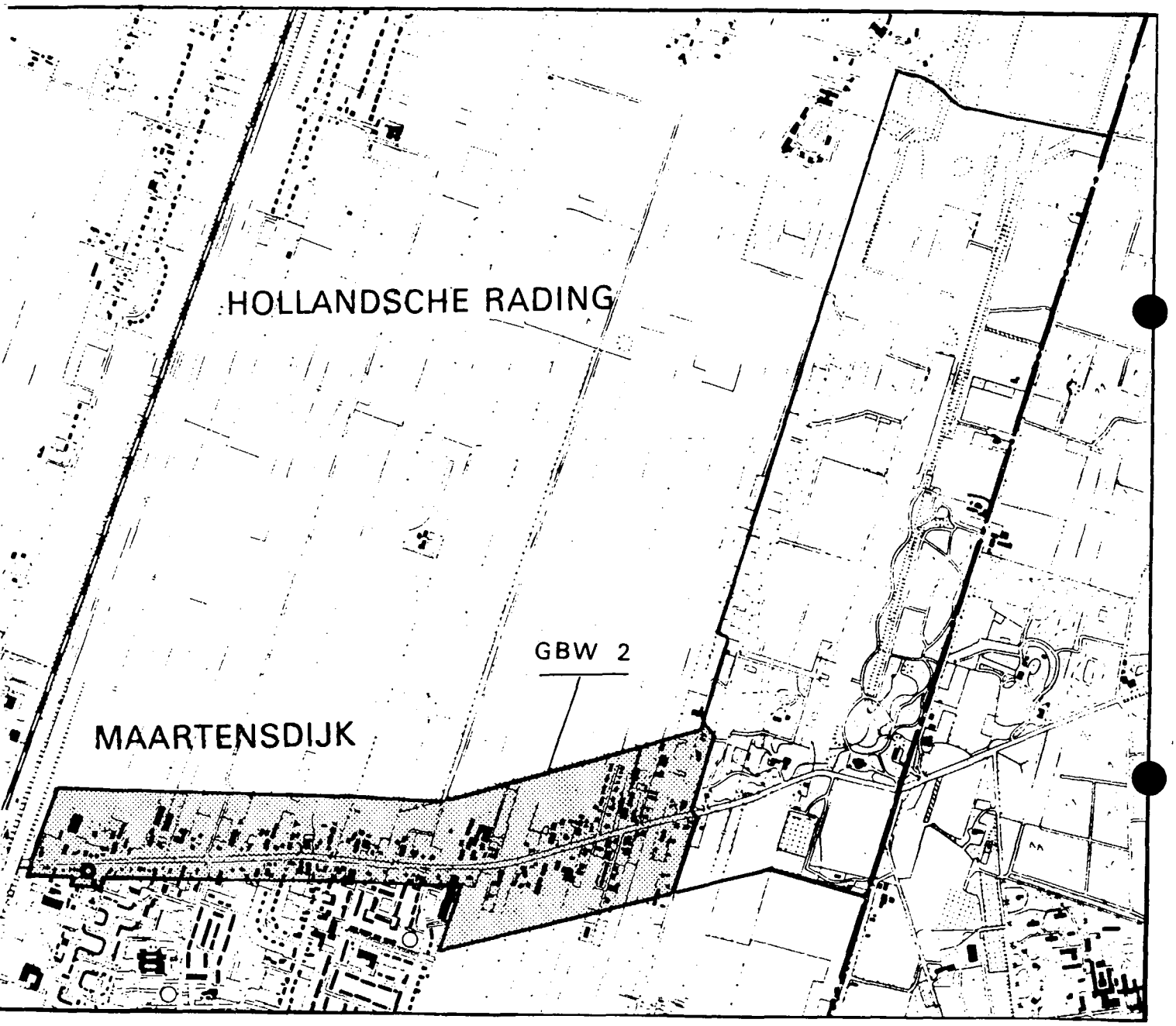

Afb. 15 Gebied met bijzondere waarden MTDK GBW 2

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : MTDK GBW 3
inventarisatiegebied: Veenweide
gemeente : Maartensdijk (Groenekan/Nieuwe Wetering)
naam : Beukenburg/Voordaan
gebiedstype : landgoederen en buitenplaatsen vóór 1850 en 1850-1940; openbaar groengebied; villagebied 1850-1940
inv. datum : juli 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : 11
kwalificatie : gemeentelijk
beschermd gezicht : neen

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			x
3.2 stedebouwkundig		x	
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing			x

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden is gelegen in Groenekan en strekt zich uit van de Groenekanseweg tot aan de Nieuwe wetering. Het gebied wordt gevormd door de voormalige buitenplaatsen Voordaan en Beukenburg en een villagebied dat zich op het grondgebied van Voordaan heeft ontwikkeld. Een groot deel van het gebied is openbaar groengebied. De voormalige buitenplaatsen maakten deel uit van een reeks landgoederen en buitenplaatsen gelegen in het landschap van de Utrechtse Heuvelrug. De waarde van het gebied is gelegen in het gedeeltelijk bewaard gebleven karkater van het buitenplaatsengebied.

De historisch-ruimtelijke structuur van het gebied wordt bepaald door de landschappelijke aanlegstructuren van de voormalige buitenplaatsen in combinatie met het omringende agrarische gebied. Deze combinatie is bepaald mede de visuele

karakteristiek van het gebied.

De structuur van de voormalige landgoederen zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en bijgebouwen, de padenstelsel, de tuin- en parkaanleg met slingervijver, zicht-assen, boomgroepen, enzovoort. Deze interne structuur bepaalt in combinatie met de beplanting de visuele karakteristiek en daarmee de kwaliteit van het gebied. Van het landgoed Beukenburg resteren nog een 18de eeuwse boerderij, een koetshuis en enkele dienstwoningen en een groot parkbos met landerijen, dat voor een groot deel als openbaar groengebied toegankelijk is. De resterende buitenplaatsbebouwing heeft een overwegend een 19de eeuws karakter. Van de tuin bij Beukenburg, ontworpen en aangelegd door Copijn, zijn buiten het padenstelsel nog enkele tuinelementen aanwezig: ten noorden van het koetshuis is de droogliggende slingervijver in de weide te herkennen, evenals rodondendrongroepen. Langs de Beukenburgerlaan staat bij het huidige verpleegtehuis een tuinvaas. In Groenekan is 19de eeuwse Huize Voordaan nog aanwezig, omgeven door een klein gedeelte van het oorspronkelijke park. Een deel van het park is rond 1920 verkaveld ten behoeve van het villapark Voordaan, een gedeelte is toegankelijk als openbaar groengebied en de rest van het gebied wordt in beslag genomen door een aantal boerderijen.

De omvang en uitstraling van het gebied, al komt deze niet geheel overeen met het grondgebied van Voordaan en Beukenburg, herinnert aan de uitgestrektheid van de voormalige buiten-plaatsen. Beukenburg verbond voorheen de woonkernen Maartensdijk, Nieuwe Wetering en Groenekan, Voordaan vormde vroeger de schakel tussen Groenekan en Nieuwe Wetering. Deze schakelfunctie is een gevolg van de cope-ontginningen, waarop de eigendomsverhoudingen gebaseerd waren. De historisch-ruimtelijke structuur ontleent ook hieraan haar waarde. Het open agrarische gebied tussen de beide voormalige buitenplaatsen accentueert wederom de vroegere eigen-domsverhoudingen alsook het belang van de buitenplaatsen, ten aanzien van de woonkernen, binnen het gebied.

Tot het oorspronkelijke karakter van het gebied behoort ook de agrarische bebouwing. De boerderijen Groenekanseweg 103, 113, en Vijverlaan 26 versterken de visuele karakteristiek van het gebied.

De stedebouwkundige structuur van het villagebied is gebaseerd op de landschappelijke structuur van park Voordaan. Doordat de paden zijn verhard, de beplanting en open ruimten zoveel mogelijk zijn gespaard en de bebouwing aan de omgeving is aangepast, is de visuele karakteristiek van het park voor een groot deel bewaard is gebleven. Ook de straatnamen zijn aangepast aan de landschappelijke structuur. De kwaliteit van het gebied is dan ook gelegen in de inpassing van de nieuwe villabestemming in de bestaande parkstructuren.

Afb. 16 Gebied met bijzondere waarden MTDK GBW 3

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : MTDK GBW 4.
inventarisatiegebied: Veenweide
gemeente : Maartensdijk (Achttienhoven)
naam : Achterwetering/Achttienhoven/Persijn
gebiedstype : boerderijstrook vóór 1850 en 1850-1940; buitenplaats vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : juli 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 50
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : neen

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden wordt gevormd door een boerderijstrook gelegen aan de Achterweteringseweg en de Dr.Welfferweg in het voormalige Achttienhoven. Binnen deze strook legt de buitenplaats Persijn een accent op de historische bebouwing. Het gebied sluit aan op het 'gebied met bijzondere waarden' betreffende de dorpskern van Westbroek (MTDK GBW 5).

De kwaliteit van het gebied is primair gelegen in de nog voor een belangrijk deel herkenbare karakteristiek van de boerderijstrook en de buitenplaatsaanleg binnen de hoofdstructuur van de cope-ontginningen in het gebied.

Waardebepalend voor de boerderijstrook is de ruimtelijke hoofdstructuur, in combinatie met de vrij gave erfinrichting en de historische, ten dele monumentale (boerderij-)bebouwing. De boerderijen hebben overwegend een 19de eeuws karakter, maar een enkele boerderij gaat terug tot de 18de eeuw. De buitenplaats

Persijn heeft wat betreft uiterlijk en landschappelijke tuinaanleg eveneens een 19de eeuws karakter.

De historisch-ruimtelijke structuur van de boerderijstrook wordt bepaald door de Achterweteringseweg en de Dr.Welfferweg. Karakteristiek is de verspringing van beide wegen ten opzichte van elkaar, waardoor de historische polderontginning nog duidelijk herkenbaar is. De Achterweteringseweg met wetering is een voormalige ontginningsbasis binnen de polder 'Domproostengerecht', de Dr.Welfferweg (voorheen ook Kerkdijk) met wetering is een voormalige ontginningsbasis in de polder Achttienhoven. De strookvormige percelering met sloten als perceelsgrenzen, haaks op de ontginningsbasis, langs beide zijden van de weg gelegen, effectueren de visuele relatie tussen de boerderijstrook en het achterland. De boerderijen zijn op de kop van de kavels, iets van de weg terug en op regelmatige afstanden van elkaar gelegen. De oorpsronkelijke hoevebreedte is vrijwel overal gehandhaafd. De oriëntatie van de boerderijen sluit aan op de perceelsoriëntatie, het woongedeelte naar de weg gekeerd en het bedrijfsgedeelte op het achterliggende land gericht.

De boerderijen zijn in een aantal gevallen monumentaal en in de meeste gevallen beeldbepalend. De erven zijn doorgaans eenvoudig, maar betrekkelijk gaaf en op bedrijfsoefening ingericht. In een aantal gevallen staan er waardevolle bijgebouwen zoals schuren, hooibergen, boenhokken e.d. Een aantal boerderijen heeft nog een boeren voortuin met grind en buxusperken, ligusterhagen, leibomen en tuinhekken. Af en toe is nog een moestuin of fruitweide aanwezig.

Het boerderijlint is tweezijdig, de dichtheid is aan de noord-oostzijde iets groter dan aan de zuid-westzijde. Over de gehele lengte is het karakteristieke dwarsprofiel, dat mede de waarde van het gebied bepaalt, aanwezig. Globaal is dit profiel: agrarisch land, erf en boerderij, weg en wetering, erf en boerderij, agrarisch land.

Kenmerkend voor de bebouwingsstrook is het relatief open karakter en de sterke visuele relatie met het agrarisch gebied. Als geheel is de bebouwing van waarde. Verstorende nieuwbouw in het lint ontbreekt vrijwel, tussen de boerderijen, op plaatsen waar voorheen moestuin of fruitweide was gelegen, staan slechts enkele kleine woonhuizen voor bejaarde boeren. De visuele karakteristiek is slechts in geringe mate aangetast door deze verdichting. Een verder verdichting zou echter een aantasting van het gebied vormen.

Achter de boerderijen ligt het oorspronkelijke open weidegebied. Het contrast tussen de (relatieve) beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende gebied is waardebepalend voor de boerderijstrook. In Achttienhoven neemt de dichtheid van de strook, en daarmee het contrast, naar het oosten af, wanneer de bebouwing verder van de dorpskern af is gelegen. In het voormalige buurtschap Achterwetering is de bebouwing gelijkmatig verdeeld, hier was geen sprake van een dorpskern. Het gaat hier om een historische situatie, die als zodanig van waarde is.

De historisch-ruimtelijke structuur van de buitenplaats Persijn wordt bepaald door de ligging, de oriëntatie en aanleg. Het landgoed is markant gelegen, langs de voormalige ontginningsbasis van de polder 'Domproostengerecht', uitkijkend over de

polder Oostveen.

De visuele karakteristiek van de buitenplaats wordt bepaald door de markant ligging, gelegen op een dekzandrug, in het overgangsgebied van heuvelrug en polderlandschap. Het huis vertegenwoordigt een soort bakenfunctie, als laatste buitenplaats binnen de reeks buitenplaatsen van de heuvelrug en als toegang tot het vlakke weidegebied. De oriëntatie van het huis is gericht op de heuvelrug.

De structuur van het landgoed zelf wordt bepaald door de situering van het hoofdgebouw en bijgebouwen en de landschappelijke aanleg met gebogen paden, slingervijver, a-symmetrisch gegroepeerde boomgroepen, enzovoorts. Van groot belang zijn ook de zichtlijnen, waardoor de relatie tot het omliggende landschap wordt geëffectueerd. Opmerkelijk en bijzonder waardevol is de zichtas die vanuit het huis op de Utrechtse Domtoren is gericht.

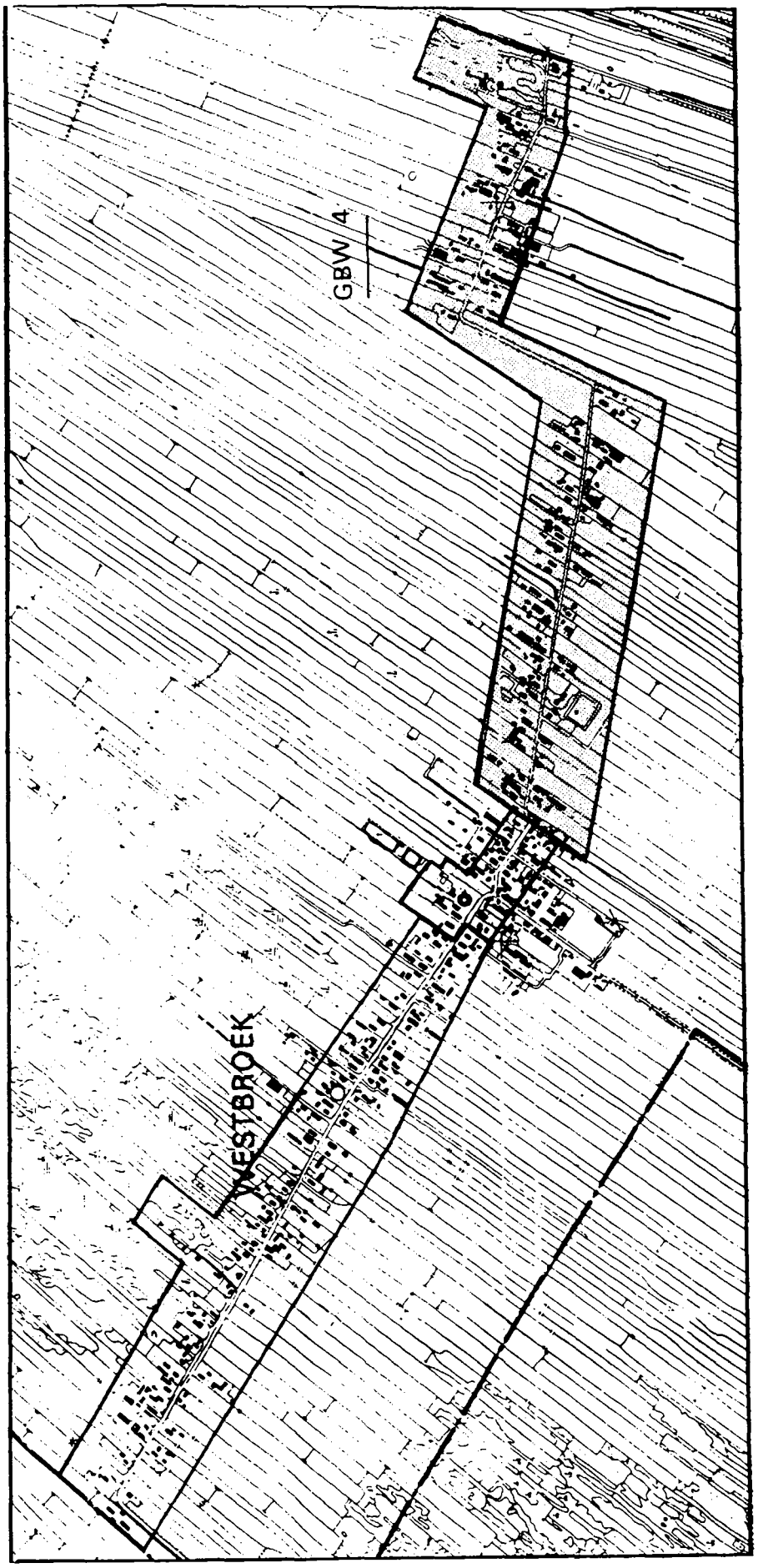

Afb. 17 Gebied met bijzondere waarden MTDK GBW 4

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : MTDK GBW 5
inventarisatiegebied: Veenweide
gemeente : Maartensdijk (Westbroek)
naam : dorpskern Westbroek
gebiedstype : dorpskern vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : juni 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 20
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : ten dele

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominant		x	
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied met bijzondere waarden wordt gevormd door de historisch dorpskern van Westbroek, wat structuur en kerkbebouwing, vóór 1850 tot stand gekomen. Het gebied beslaat het in 1966 op grond van artikel 20 van de Monumentenwet beschermde dorpsgezicht en een klein, hieraan grenzend gebied. Het gebied sluit aan op de 'gebieden met bijzondere waarden' betreffende boerderijstroken (MTDK GBW 4 en MTDK GBW 6).

De hoofdstructuur van het gebied wordt gevormd door de Kerkdijk en Dr.Welfferweg (vroeger ook Kerkdijk) met weteringen, de voormalige ontginningsbasis van het gebied en haaks hierop gesitueerd de Burg.Huydecoperweg met Achttienhovense vaart, de scheiding tussen de polders Westbroek en Achttienhoven. De waarde van het gebied is gelegen historisch-ruimtelijke strucuur, in combinatie met het beschermd dorpsgezicht en de boerderijstroken ten westen en ten oosten van dit gebied. De interne samenhang van de 'gebieden met bijzondere waarden' (MTDK GBW 4, GBW 5 en GBW 6)

is van groot belang.

De visuele karakteristiek van het gebied wordt met name bepaald door het beschermd dorpsgezicht. In de 'Toelichting' behorend bij de aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht werd als kwaliteit onder meer aangeduid: 'In het laag gelegen polderland ten noorden van de stad Utrecht vormt de onmiddelijke omgeving van de Nederlands Hervormde kerk te Westbroek een plaats met een eigen accent. Op fraaie wijze contrasteren de forse afmetingen van de kerk met haar verhoogde koor en belangwekkende toren met de bescheiden dorpsbebouwing langs de westzijde van de Kerkdijk en met de ten noorden van de kerk gelegen landelijke bebouwing, de fraaie boerderijen Kerkdijk nrs. 8 en 9'. (corectie: de nummering van laatstgenoemde boerderijen moet zijn: nrs. 14 en 16)'. Deze kwaliteit is ook nu nog van belang. Het dorpsbeeld wordt versterkt door open ruimten rondom de kerk en ten noorden van het van het beschermd dorpsgezicht.

Het bebouwingsbeeld wordt gedomineert door de kerk. Het contrast tussen de beslotenheid van de bebouwing langs de zuid-westzijde en de openheid van deze, in combinatie met het achterliggende land, langs de noord-oostzijde van de Kerkdijk en de Dr.Welfferweg is waardebepalend voor het gebied. Kenmerkend voor de dorpskern is de ligging van het voormalige gemeentehuis (Kerkdijk 11) recht tegenover de kerk en de aanwezigheid van twee voormalige scholen (Pr.Christinaweg 8 en Dr.Welfferweg 22-24). Ontwikkelingen die afbreuk zouden doen aan de historische karakteristiek van het beschermde dorpsgezicht hebben zich binnen het beschermde gebied nauwelijks voorgedaan. Door nieuwbouw aan de zuid-westzijde van de dorpskern is hier de relatie met het omringende agrarische gebied enigszins verzwakt.

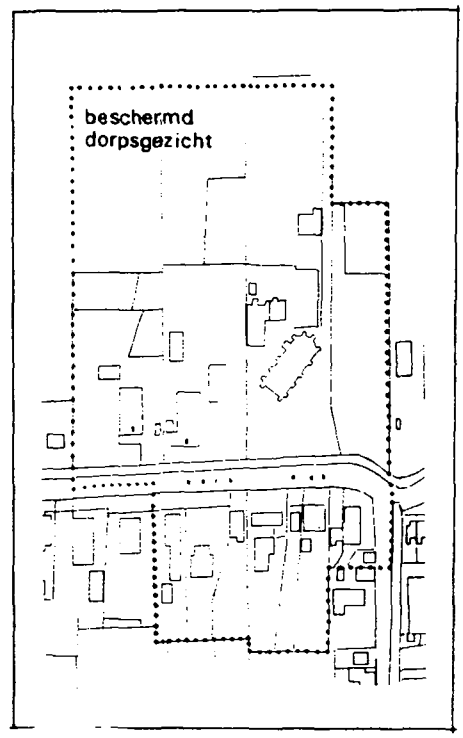

Afb. 18 Beschermd dorpsgezicht Westbroek

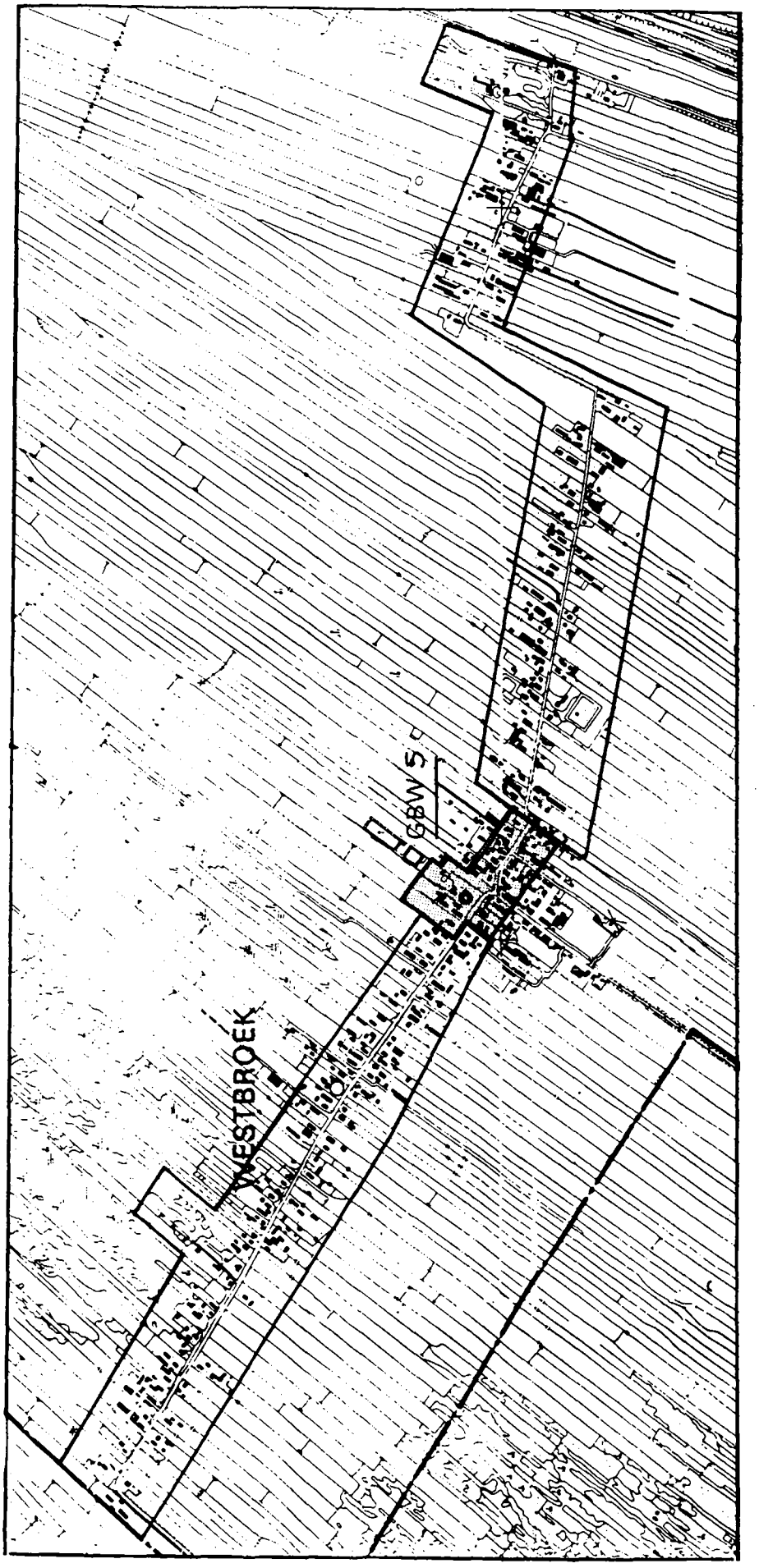

Afb. 19 Gebied met bijzondere waarden MTDK GBW 5

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: inventarisatie van gebieden met bijzondere waarden.

---

nummer : MTDK GBW 6
inventarisatiegebied: Veenweide
gemeente : Maartensdijk (Westbroek)
naam : Kerkdijk
gebiedstype : boerderijenstrook vóór 1850 en 1850-1940
inv. datum : juni 1992
inventarisator : RH
aantal MIP-objecten : circa 80
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : neen

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel		x	
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking		x	
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			x
4. gaafheid			
4.1 omgeving		x	
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

omschrijving:
Het gebied is gelegen in het westelijk deel van Westbroek behorend tot de gemeente Maartensdijk. De historisch-ruimtelijke structuur wordt bepaald door de Kerkdijk, die loopt van de dorpskern van Westbroek richting Tienhoven. Het gebied sluit aan bij het 'gebied met bijzondere waarden' betreffende de dorpskern van Westbroek (MTDK GBW 5).

De kwaliteit van het gebied is primair gelegen in de nog voor een belangrijk deel herkenbare karakteristiek van de boerderijstrook binnen de hoofdstructuur van de cope-ontginningen in het gebied. Waardebepalend voor de boerderijstrook is de ruimtelijke hoofdstructuur, in combinatie met de vrij gave erfinrichting en de historische, ten dele monumentale (boerderij-)bebouwing. De boerderijen hebben overwegend een 19de eeuws karakter, maar een enkele boerderij gaat terug tot de 18de.

De historisch-ruimtelijke structuur van de boerderijstrook wordt bepaald door de Kerkdijk, een voormalige ontginningsbasis

in dit gebied. De strookvormige percelering met sloten als perceelsgrenzen, haaks op de ontginningsbasis, langs beide zijden van de weg gelegen, effectueren de visuele relatie tussen de boerderijstrook en het achterland. De boerderijen zijn op de kop van de kavels, op regelmatige afstanden van elkaar gelegen. De oorpsronkelijke hoevebreedte is vrijwel overal gehandhaafd. De oriëntatie van de boerderijen sluit aan op de perceelsoriëntatie.

De boerderijen zijn in een aantal gevallen monumentaal en in de meeste gevallen beeldbepalend. De erven zijn doorgaans eenvoudig, maar betrekkelijk gaaf en op bedrijfsoefening ingericht, met woongedeelte naar de weg gekeerd en het bedrijfsgedeelte naar het achterliggende land gericht. In een aantal gevallen staan er waardevolle bijgebouwen zoals schuren, hooibergen, boenhokken e.d. Een groot aantal boerderijen heeft nog een boeren voortuin met grind en buxusperken, ligusterhagen, leibomen en tuinhekken. Af en toe is nog een moestuin of fruitweide aanwezig.

Het boerderijlint is tweezijdig, de dichtheid is aan de noord-oostzijde groter dan aan de zuid-westzijde. Over de gehele lengte is het karakteristieke dwarsprofiel, dat mede de waarde van het gebied bepaalt, aanwezig. Globaal is dit profiel: agrarisch land, erf en boerderij, weg en wetering, erf en boerderij, agrarisch land.

Kenmerkend voor de bebouwingsstrook is het relatief open karakter en de sterke visuele relatie met het agrarisch gebied. Als geheel is de bebouwing van waarde. Verstorende nieuwbouw in het lint ontbreekt vrijwel, tussen de boerderijen, op plaatsen waar voorheen moestuin of fruitweide was gelegen, staan slechts enkele kleine woonhuizen voor bejaarde boeren. De visuele karakteristiek is slechts in geringe mate aangetast door deze verdichting. Een verder verdichting zou echter een bedreiging voor het gebied vormen.

Achter de boerderijen ligt het oorspronkelijke open weidegebied. Het contrast tussen de (relatieve) beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende gebied is waardebepalend voor de boerderijstrook. De dichtheid van de bebouwing, en daarmee het contrast, neemt naar het westen af, naarmate de bebouwing verder van de dorpskern af ligt. Het gaat hier om een historische situatie, die als zodanig van waarde is.

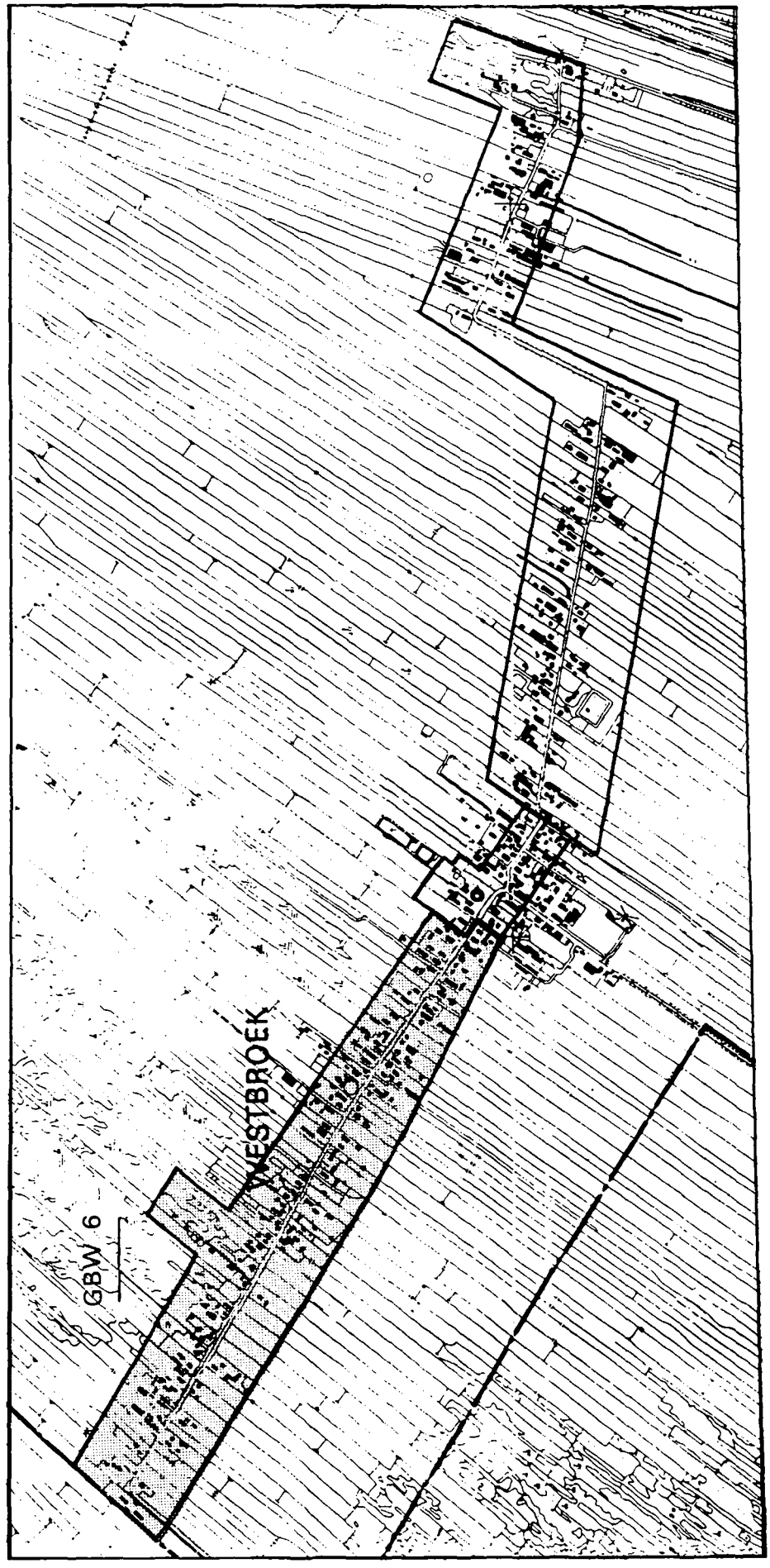

Afb. 20 Gebied met bijzondere waarden MTDK GBW 6

3 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN EN STRUCTUREN

3.1. ARCHEOLOGISCHE TERREINEN

In de gemeente Maartensdijk zijn geen archeologische vindplaatsen die zijn opgenomen in de uitgave van de ROB en Provincie Utrecht uit 1987 betreffende 'Archeologische monumenten in de provincie Utrecht'.
Het gebied behorende tot de gemeente Maartensdijk is, voor zover bekend eerst in de Middeleeuwen tot ontwikkeling gekomen, althans voor wat betreft de meer permanente bewoning. Wel zijn enkele losse vondsten gedaan welke dateren uit de Romeinse tijd, doch deze wijzen niet op nederzettingen in die periode. Zij moeten waarschijnlijk in verband worden gebracht met het handelsverkeer langs de Vecht.

3.2 HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN EN STRUCTUREN

Binnen het kader van het MIP is geen uitputtende studie of inventarisatie verricht naar de aanwezigheid van belangwekkende historisch-geografische elementen en structuren. Onderstaande opsomming streeft dan ook niet na volledig te zijn. Doel is meer een signalering van in het oog springende elementen en belangrijke deelstructuren, die onderdeel zijn van de historisch-ruimtelijke structuur. Op diverse plaatsen in de tekst van deel A is de historische ontginnings- en nederzettingstructuur uitgebreid behandeld (par.3.2, 3.5 en 4.4). Ook de infrastructuur is daar voor een belangrijk deel reeds behandeld (par. 3.5, 4.3).

Structuurbepalende elementen van nederzettingen alsmede van de reeds behandelde infrastructuur zijn in onderstaand overzicht derhalve niet opgenomen. Niet onderzocht en dus evenmin vermeld zijn bijzondere perceleringen en perceelsrandbegroeiingen. Dit overzicht beperkt zich tot een indicatieve opsomming van overige relevante historisch-landschappelijke elementen en structuren.

1. De waterstaatkundige hoofdinfrastructuur met weteringen. Daarbij is met name de uitgestrektheid en de gaafheid van het afwateringsstelsel binnen het gebied van belang.
2. Landschapselementen die samenhangen met de ontginning. Te denken valt aan zij- en achterkades, percelering en perceelsoriëntatie, situering van de boerderijen.
3. Kleine agrarische elementen zoals hooiberg, mestvaalt, boenhok, zomerhuizen, schuur en stal, bakhuis, buiten-wc, (boeren)-tuin, tuinhek, erfbeplanting, erfindeling, etc.
4. Restanten van boerengerieffhoutbosjes kunnen her en der nog aanwezig zijn direct achter of naast de boerderij.
5. Restanten van ververvening zijn nog zichtbaar ten noord-oosten van de Kerkdijk in Westbroek.

4 OVERZICHT VAN DE BEBOUWING MAARTENSDIJK

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

In Maartensdijk zijn twee forten, het fort op de Voordorpsedijk en het fort op de Ruigenhoeksedijk. De forten maken deel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, een reeks stellingen en inundaties die het westen van het land tegen aanvallen uit het oosten moest beschermen. Beide forten werden aangelegd in 1867-1870. Beide forten zijn nog in goede staat. Het fort op de Voordorpsedijk moest een inundatiekeerkade met nabijgelegen duikers beschermen. Het fort op de Ruigenhoeksedijk diende ter afsluiting van het acces Ruigenhoeksedijk en ter verdediging van de keerkade tussen de eerste en de tweede inundatiekom.
Bij de forten liggen enkele reeksen schuilplaatsen, gemaakt van beton. Deze schuilplaatsen huisvestten manschappen die tijdelijke stellingen bemanden. Ze stammen uit de jaren 1939-40.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

Een tiental kleine stuwen bevindt zich in diverse waterlopen verspreid over de hele gemeente. Over het algemeen zijn deze bouwsels, die dateren van het eind van de vorige eeuw, grotendeels in ijzer uitgevoerd. De meeste zijn al rijksmonument. In het veld bij de Kooidijk staan twee kleine watermolens, waarvan er één al helemaal vervallen is.

4.3 VOORWERPEN OP VELDEN, STRATEN EN PLEINEN

Langs de noordgrens van de gemeente, die de grens vormt met de provincie Noord-Holand, bevindt zich een aantal natuurstenen grenspalen. Aan de ene kant staat het Utrechtse wapen, aan de andere kant het Noordhollandse.

4.4 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR

Het gemeentehuis van Maartensdijk is in het begin van de 17de eeuw gebouwd en deed dienst als herberg en boerenhofstede. In de loop der tijd is het raadhuis geworden. In deze eeuw is het twee maal uitgebreid, één keer in de jaren dertig en één keer in 1981. In Westbroek staat nog het voormalig raadhuis (Kerkdijk 11), gebouwd in 1880 is momenteel in gebruik als kantoor. Het wapen van Westbroek boven de ingang herinnert aan de voormalige bestemming.

4.5 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

De Ned. Herv. kerk van Maartensdijk staat aan Dorpsweg 38 en is gebouwd in de tweede helft van de 15de en de eerste helft van de 16de eeuw. Het is een éénbeukige kruiskerk. Het interieur bevat nog diverse 16de en 17de-eeuwse elementen. Schuin achter de kerk staat de pastorie (Dorpsweg 40, rond 1870-90).
De Ned. Herv. kerk van Westbroek (Kerkdijk 12) stamt uit ongeveer dezelfde tijd. Het is een driebeukige kerk. Zeer belangrijk zijn de middeleeùwse wandschilderingen. Schuin achter de kerk staat de kosterswoning (Kerkdijk 6-8). De oude pastorie is verdwenen en vervangen door nieuwbouw.
Aan de Kerkdijk 58 staat de Geref. Kerk van Westbroek, die gebouwd is in 1903 en is verbouwd in de jaren zeventig.
De Geref. Kerk van Groenekan (Groenekanseweg 66) dateert waarschijnlijk van net na de oorlog. De kerk is opgetrokken in een voor gereformeerde kerken typerende Delftse Schooltrant.

4.6 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Verschillende begraafplaatsen zijn opgenomen in de inventarisatie: in Westbroek (Kerkdijk), Groenekan (Groenekanseweg) en Maartensdijk (Dierenriem). Deze begraafplaatsen zijn alle aangelegd op een min of meer rechthoekig terrein met een eenvoudige, rechthoekige padenstructuur. De begraafplaats van Groenekan is misscien wel het mooist, vooral vanwege de de kegelvormige taxussen die de middenas omgeven. Er is een groot familiegraf, eigenlijk een soort grafkelder, uit 1880. Een andere grafkelder, gebouwd in 1826, bevindt zich op het landgoed Eyckenstein. Het eenvoudige gebouw staat op een klein rechthoekig perceel met een hek eromheen.

4.7 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

De gemeente Maartensdijk wordt doorsneden door de spoorlijn van Utrecht naar Hilversum. Opvallend zijn de in beton uitgevoerde staanders van de bovenleiding. Dit is het enige tracé in ons land waar deze staanders, waarschijnlijk in de jaren dertig vervaardigd, nog aanwezig zijn. Langs de baan staan nog twee gebouwen die opgenomen zijn in de inventarisatie: een dienstwoning naast het voormalige perron in Maartensdijk (Dorpsweg 19) en het oude, houten haltegebouw van Hollandsche Rading (Vuursche Dreef 16).

4.8 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

Aan de Dr.Welfferweg 22-24 staat een schoolgebouw met schoolmeesterswoning (1910-1920). In de jaren tachtig is het schoolgebouw omgebouwd omgebouwd tot woningen.
De voormalige openbare school uit 1920 staat aan de Prinses Christinaweg 8 en is eveneens recentelijk verbouwd tot woningen.

4.9 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING, VERGADERING EN HORECA

Aan de Kon.Wilhelminaweg bij de kruising met de Achterwetering staat 'Het Jagershuis' gebouwd in 1749. Het huis werd gebouwd langs het jaagpad van de vaart van Maartensdijk naar Utrecht als rustplaats voor de mensen die werkten in de trekvaart. Momenteel is het gebouw in gebruik als restaurant en bekend onder de naam 'Het Braadspit'.
Het huis aan de Burg.Huydecoperweg 10 is gebouwd omstreeks 1880-1885, het huis was vroeger in gebruik als café en was bekend als 'Café Vlug'.

4.10 KASTELEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

In Maartensdijk bevinden zich vijf grote buitenplaatsen: Persijn, Voordaan, Beukenburg, Eyckenstein en Rustenhoven.
Persijn (Achterweteringseweg 10) en Voordaan (Groenekanseweg 85) zijn buitenplaatsen met een bescheiden omvang, voornamelijk bestaande uit een negentiende-eeuws huis, een klein park met bossages, gazons en slingerende vijvers en enkele bijgebouwen. Voordaan is bovendien nogal geschonden omdat het terrein grotendeels verkaveld is. Tussen de vijvers liggen nu landhuizen uit de jaren dertig en vijftig van deze eeuw. Daarachter ligt nog wel het zogenaamde 'Bos Voordaan'. Het oude koetshuis staat aan Veldlaan 7-9. Persijn is gaver, vooral omdat het terrrein niet is verkaveld en de bijgebouwen dus nog steeds een relatie tot het huis hebben. Persijn heeft een zichtas op de Utrechtse Domtoren. De buitenplaats Beukenburg is haar centrum kwijt: het huis is al voor de orlog verdwenen. Tegenover de zogenaamde boerderij is nog wel de serpentinevijver herkenbaar die langs het huis liep. Verder staat aan Beukenburgerlaan 2 een portierswoning en staat er aan Beukenburgerlaan 62 een huise dat mogelijk bij het landgoed heeft gehoord. Verder zijn er nog bossen en landerijen. Veel gaver bewaard zijn de buitenplaatsen Rustenhoven (Dorpsweg 187) en Eyckenstein (Dorpsweg 193). In de buurt van deze huizen staat een aantal gebouwen, waarvan verschillende eventueel deel van de landgoederen uitmaken. Daarover hieronder meer. Het huis Rustenhoven is gebouwd in 1731, waarschijnlijk aan dubbel herenhuis met erachter een landbouwbedrijf. Dat laatste onderdeel is verdwenen bij verbouwingen (in 1830 (?) en 1922). De laatste verbouwing was in traditionalistische stijl. Het ernaast gelegen Eyckenstein heeft een heel andere sfeer vanwege de bepleistering en de neo-classicistische stijl. Het huis werd gebouwd in het eerste kwart van de 19de eeuw en later verschillende malen uitgebreid. Van de bijgebouwen dienen genoemd te worden: de koetshuizen, een arbeiderswoning (Aanlegsteeg 17), de woning Dorpsweg 266, de grafkelder aan de Aanlegsteeg en het houten tuinhuisje in het park van Eyckenstein. Achter Rustenhoven staat ook een fraai landhuis uit 1921, waarover hieronder meer. Beide buitenplaatsen zijn aangelegd op een langwerpig perceel, van oorpsrong onderdeel van de oude verkaveling vanuit Groenekan. De lange lanen lopen nog steeds in de richting van de verkaveling. Vlak achter Eyckenstein is het park in 1882-83 getransformeerd in

een landschappelijke aanleg naar ontwerp van de tuinarchitect L. Springer. Opvallend is de slingerende vijver, omzoomd door gazons en partijen met diverse boomsoorten. De zeer lange oprijlaan van Eyckenstein, de Gezichtslaan, bevindt zich op het grondgebied van de gemeente De Bilt. De buitenplaatsen bestonden niet alleen uit een huis met een park en bijgebouwen, maar er behoorden ook uitgebreide landerijen toe. In het geval van Rustenhoven is het grondgebied vernipperd, maar Eyckenstein is nog steeds een uitgebried landgoed.

4.11 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Herenhuizen

In Maartensdijk staan er herenhuizen aan de Dorpsweg: Brandenburg Dorpsweg 50 (1880-1890); de pastorie Dorpsweg 40 (1870-1890). Aan de Kerkdijk op nr. 51 in Westbroek staat een herenhuis rond 1910 gebouwd in neo-classicistische stijl voor Baron van Tuyl von Serooskerke van Zuilen en Baronesse van Lynden. Het koetshuis behorende bij het huis is al lang afgebroken. Tussen 1968 en 1970 kreeg het huis een nieuwe zij-ingang.
In Achttienhoven vinden we twee herenhuizen aan de Dr.Welfferweg. Het huis Dr.Welfferweg 78 ook wel bekend als de 'villa Tetterode' is gebouwd in 1886 in neo-renaissance stijl. Het is een voormalige bugemeesterswoning. Het huis Dr.Welfferweg nr.80, bekend onder de naam 'Blauwhoef', is gebouwd in 1888 in neo-renaissance stijl. Het huis heeft een gedenksteen gelegd 11 september 1888 door burgemeester W.J.Lagerweg.
In Groenekan liggen enkele herenhuizen aan de Groenekanseweg. Het huis 'Voordaan', Groenekanseweg 85, is gebouwd rond 1880-1890 in neo-classicistische stijl.

Villa's

In Maartensdijk bevindt zich een zestal grote villa's. Villa's zijn vrijstaande woningen met een asymmetrische opzet en een veelal eclectische decoratie. Vooral rond 1900 werden ze gebouwd. In Groenekan vindt men villa's aan Groenekanseweg 60, 90, 185, in Maartensdijk aan Dorpsweg 23 en in Hollandsche Rading aan Vuursche Dreef 42. In alle villa's, behalve de laatste, ziet men een combinatie van baksteen, bepleisterde delen (in neo-renaissancestijl) en enig houtwerk. De laatste is veel meer een combinatie van baksteen, bepleisterde delen en latwerk. Dit huis is in vormgeving meer op het landhuis gericht; het is ook het jongste voorbeeld van villabouw in Maartensdijk.
Een kleine villa, voornamelijk gedecoreerd met gekleurde baksteen, is Dorpsweg 97.

Landhuizen

Landhuizen hebben in principe een asymmetrische en horizontaal karakter en een sterk benadrukt dak. In Maartensdijk vindt men verschillende voorbeelden van dit bouwtype. Het belangrijkst zijn Groenekanseweg 119, Aanlegsteeg 4 en Kastanjelaan 2. Deze huizen hebben alle een fraaie tuin, steeds in een soort gemengde tuinstijl uitgevoerd. Groenekanseweg 119 werd gebouwd in 1907 door H. Copijn, voor zichzelf (de ene helft) en zijn dochter (de andere helft). Het huis is dus één van de herinneringen aan de

rol die de familie Copijn al zo lang in Groenekan speelt. Het huis doet vanwege het rijke bakstenen uiterlijk en het latwerk sterk aan villabouw denken, doch mist de daarvoor kenmerkende topgevels. Men kan van een overgangstype tussen villa en landhuis spreken. Overigens bevat het interieur nog diverse originele elementen. De tuin is in een gemengde stijl aangelegd met een loofprieel, groepen rhododendrons, een slingerende vijver en - achter het huis- een rechthoekige aanleg. Aanlegsteeg 4 is gebouwd in 1920-21 naar ontwerp van D.F. Slothouwer. Het huis heeft interessante bewoners gehad, onder andere de markante kunstkenner Frits Lugt. Het landhuis hoorde van origine bij het landgoed Rustenhoven. De opzet is nogal klassiek, want het pand is symmetrisch en u-vormig. De detaillering is echter 'landelijk', met veel wit en groen geschilderd hout voorzien van rode accenten en een riet gedekt dak. De architect baseerde zich waarschijnlijk op Engelse en wellicht ook Normandische voorbeelden. Jammergenoeg is de binnenplaats verstoord door een nieuwe invulling. De oorspronkelijke Frans geïnspireerde tuin is gewijzigd. De Utrechtse rechter Kaars Sijpesteyn liet in 1929 een landhuis bouwen aan Kastanjelaan 2. Het werd ontworpen door F. den Tex, een Amsterdamse architect. Het huis is een ondiep pand waarvan de belangrijkste kamers zijn gericht op de tuin die op het zuiden ligt. De tuin heeft bestaat uit rechthoeken, die onder andere een gazon, een boomgaard, een moestuin, een siertuin en een (voormalige) kruidentuin bevatten. De tuin is nog gaaf en werd ontworpen door mw. Stam-Dresselhuis. Het huis is overigens ook nog zeer gaaf bewaard, vooral in het interieur vindt men allerlei fraaie details. In de klokkestoel hangt een luidklokje dat deel uitmaakte van het Utrechtse Domcarillon.
Het landhuis Dorpsweg 175 is rond 1920-1921 gebouwd in neo-renaissance stijl naar een ontwerp van architect D.F.Slothouwer. Het is gebouwd als tuinmanswoning behorende bij het rustiek landhuis, Aanlegsteeg 4, dat ook 'het Landhuis' wordt genoemd. In In Hollandse Rading staan twee landhuizen, Floris V weg 4, gebouwd tussen 1925 en 1935, en Floris V weg 6, een houten landhuis 1925-1940.

Arbeiderswoningen

In de gemeente Maartensdijk kennen we verschillende voorbeelden van arbeiderswoningen, o.a. Aanlegsteeg 17 en Dorpsweg 157-165 in Maartensdijk; Ruigenhoeksedijk 3 en Wilhelminaweg 438 in Groenekan; Dr.Welfferweg 98 in Achttienhoven.

Andere woningen

Een vrij uitzonderlijke woning is Veldlaan 41, een éénlaags woning met een vormgeving geïnspireerd op het nieuwe bouwen. Ook het interieur heeft nog diverse originele onderdelen.
Aan de Ruigenhoeksedijk 59 staat een klein vrijstaand landhuis. Het pand is in hout opgetrokken omdat het is gebouwd (1910-1930) binnen de zogenaamde 'verboden kring' rondom Fort Ruigenhoek. Hetzelfde geldt voor het pand aan de Voordorpsedijk 9, gelegen binnen de 'verboden kring' van Fort Voordorp, dat eveneens in hout is opgetrokken (1920-1940).

4.12 BOERDERIJEN

Langhuisboerderijen
De gemeente Maartensdijk bezit vele langhuisboerderijen, waarvan het overgrote deel is gelegen in Westbroek/Achtienhoven. Derhalve worden hier maar enkele boerderijen vernoemd.
Eén van de oudste voorbeelden is 'Koddestein' Dorpsweg 61 in Maartensdijk daterend uit 1675-1700. In 1971 is de boerderij gerenoveerd. De boerderij 'Welgelegen' aan de Voordorpsedijk 31 dateert uit 1833. Bijzonder fraaie voorbeeld is de boerderij 'Bossehove' (Groenekanseweg 103) uit de 1ste helft van de 18de eeuw met aangebouwd zomerhuis. Aan de Achterwetering (nr.70) staat ook een langhuisboerderij met aangebouwd zomerhuis (1790-1820) evenals Dr.Welfferweg 53 (1860-1890).
De boerderij 'Oog in 't Schild', Dr.Welfferweg 27, uit de eerste helft van de 18de eeuw en Dr.Welfferweg 16-18, rond 1675-1725, behoren tot de oudere exemplaren.

T-huisboerderijen
Het aantal T-huisboerderijen in de gemeente Maartensdijk is iets geringer dan het aantal langhuisboerderijen. Eén van de oudste voorbeelden is 'De IJzere Mortier', Dorpsweg 119, gebouwd in het begin van de 19de eeuw. Aan de Voordoprsedijk staat de boerderij 'Koleveld' uit 1860-1880.

4.13 BEDRIJFSGEBOUWEN

Aan de Kon. Wilhelminaweg bevindt zich een (ongenummerd) transformatorhuisje. Het werd gebouwd tussen 1920-25 en bestaat als het ware uit in elkaar geschoven rechthoeken van verschillende formaten. Alhoewel niet uniek, is dit toch een betrekkelijk zeldzame verschijningsvorm van een transformatorhuisje. Eveneens aan de Kon. Wilhelminaweg, nr. 7-9, bevindt zich een brandweerkazerne met woningen, gebouwd in de jaren 1930-35. Het gebouw heeft een eenvoudige toren en is later verbouwd. In Maartensdijk staan twee molens: Geesina (Ruigenhoeksedijk 32) Geesina en De Kraai (Westbroekse Molenweg 26). Het zijn beide stellingmolens uit de vorige eeuw, respectievelijk 1843 of 1853 en 1880. Geesina is rond van vorm, De Kraai achtkantig.

Aan de Dr.Welfferweg nr.102 staat een voormalige melkfabriek, die gebouwd is in 1905. Het gebouw is op een klein aanbouw na van buiten nog geheel in tact.
Ook in Maartensdijk is een gebouw van een vroeger boterfabriekje nog aanwezig, behorende bij huis Brandenburg Dorpsweg 50.